

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24ΗΣ ΜΑΪΟΥ 1974

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ, Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟΝ

(700 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΘΩΜΑ ΤΟΥ ΑΚΙΝΑΤΗ)

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΓΡΗΓ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ

Πρὸ ὀλίγου καιροῦ, τὴν 7ην Μαρτίου 1974, συνεπληρώθησαν ἑπτακόσια χρόνια ἀπὸ τότε πὸν ὁ κοινὸς διδάσκαλος (*doctor communis*) τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ἅγιος Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης, ἀπέθνησκε καθ' ὁδὸν πρὸς τὴν Σύνοδον τῆς Ανών, πὸν ἐκήρυξε τὴν ἐφήμερον ἔνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, εἰς ἡλικίαν τεσσαράκοντα ἑννέα ἐτῶν.

Ὁ καθολικὸς κόσμος ἐώρτασε τὴν ἐπέτειον μὲ ὄλην τὴν σοβαρότητα πὸν προσήκει εἰς τὸ ἔργον καὶ εἰς τὸ μήνυμα πὸν κατέλειπεν ὁ *doctor angelicus*.

Ἀλλὰ καὶ ἡ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή, ἤδη ἀπὸ τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς, ὀπῆρξεν εὐαίσθητος εἰς τὴν θεολογικὴν τοποθέτησιν τοῦ σοφοῦ Ἀγίου. Ἡ δὲ μία ἐκ τῶν δύο μεγάλων δημιουργιῶν του, ἡ *Summa contra gentiles*, ἀπευθυνομένη πρὸς τοὺς μὴ προσελθόντας ἀκόμη εἰς τὸν χριστιανισμόν, πορέσχεν εἰς τὴν κλυδωνιζομένην Ἐκκλησίαν τῆς Ἀνατολῆς τὸν σπινθῆρα τῆς ἀναζωπυρώσεως καὶ τῆς ἀναζητήσεως νέων ὁπαδῶν τῆς θρησκείας τοῦ Σωτῆρος καὶ συνετέλεσεν οὕτως εἰς ἐνίσχυσιν τῆς ἐπιχειρηματολογίας τῆς Ὁρθοδοξίας κατὰ τῶν ἐχθρῶν της, ἐπιχειρηματολογίας πὸν εἶχεν ἀποστεωθῆ μὲ τὴν πάροδον τῶν αἰώνων, ἀπὸ τῶν μεγάλων Ἱεραρχῶν τῆς Ἀνατολῆς πὸν εἶχαν τὰς πνευματικὰς των ρίζας εἰς τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν, ἐνῶ ἡ σύνθεσις τῶν ἑλληνικῶν καὶ χριστιανικῶν θεμελιῶν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ περίπλοκος ἐξέλιξις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ εἰς τὴν πλησιάζουσαν πρὸς τὴν Ἀνατολὴν Δύσιν εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ Βυζάντιον,

εἶχε δημιουργήσει τὴν ἀνάγκην νέας τοποθετήσεως τῆς ἀπολογητικῆς θεμελιώσεως τοῦ χριστιανισμοῦ.

Τοῦτο, φυσικά, δὲν σημαίνει ὅτι ὑπῆρξεν ὁμοφωνία διὰ τὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἔργου τοῦ Ἀκινάτη εἰς τοὺς ὀρθοδόξους. Ἄν ὁ Σχολάριος τὸν ἐθαύμαζε καὶ μετέφρασεν ἐν συνόψει τὰ δύο ἔργα του, τὴν *Summam contra gentiles* καὶ τὴν *Summam theologiam*, ἀκολουθήσας ἐν τούτῳ τὴν *Κυδώνην*, ὁ Κάλλιστος Ἀγγελικούδης ἐκ Μενελίκου ἀφίερωσε τὸν 14ον αἰῶνα μακρὸν λίβελλον κατὰ τοῦ «Καθ' ἑλλήνων λεγομένου βιβλίου Θωμᾶ τοῦ Λατίνου».

Ἡ ὀξύτης τῆς διαστάσεως μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἐπετείνετο, ἐνῶ ἐπλησίαζεν ὁ θάνατος τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας.

Πράγματι, μὲ πολλὴν εὐκολίαν καταδικάζομεν, ἀγνοοῦντες τὴν πραγματικότητα, τὸν Μεσαίωνα. Λησμονοῦμεν ὅτι ὁ Μεσαίων ὑπῆρξε τὸ θεμέλιον τῆς νεωτέρου ἀναπτύξεως τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ ὅτι εἰς τὸν Μεσαίωνα ἐκυριόρχει ἄλλη κλίμαξ ἀξιῶν ἀπὸ τὴν ἰδικήν μας, δὲν σημαίνει ὅτι ἡ σημερινὴ δὲν εἶναι ἐξέλιξις ἐκείνης, ἐνίοτε δὲ βραδυτάτη. Καὶ ὅχι τόσον σημαντικὴ. Τὸ ὅτι λέγομεν ὅτι ἡ Φιλοσοφία ἐθεωρεῖτο κατὰ τὸν Μεσαίωνα ὡς *ancilla theologiae* (ὁ ὄρος ὀφείλεται εἰς τὴν Σχολαστικὴν Φιλοσοφίαν, ἀπηχεῖ ὁμοίως τὴν ἀποφιν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ), οὐδαμῶς σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρξαν βαθυστόχαστοι φιλοσοφικαὶ κυμάνσεις, θεμελιωθεῖσαι κυρίως εἰς τὰς συζητήσεις καὶ τὰς προσπαθείας τῶν Σχολῶν, ὅπου ἐδίδασκον τὰς ἐπτὰ ἐλευθερίους τέχνας οἱ *doctores scholastici*, ἀλλὰ καὶ μετέπειτα τῶν Πανεπιστημίων ποὺ ἤρχισαν νὰ πολλαπλασιάζωνται ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου αἰῶνος. Καὶ ἡ ἐξάρτησις ἄλλωστε τῆς Φιλοσοφίας ἐκ τῆς Θεολογίας ὑπέστη διακυμάνσεις. Μὲ τὴν ἐπέκτασιν τῆς κοσμικῆς ἰσχύος τοῦ Πάπα, ἡ Φιλοσοφία ἤρχισε νὰ μὴ ὑπηρετῇ τὴν Θεολογίαν, ἀλλὰ τὴν Θρησκείαν, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι, ὡς λέγει ὁ Hesse, ἡ θρησκεία ἔχει περιεχόμενον μᾶλλον μυστηριακὸν καὶ ὅχι ἔλλογον, ἐνῶ ἡ Θεολογία προσπαθεῖ νὰ ἐπινοήσῃ καὶ νὰ καθορίσῃ μὲ τὴν λογικὴν τὸ περιεχόμενον αὐτό. Αἱ ἀτέρμονες συζητήσεις ποὺ ἐγίνοντο, ὀλίγον τι καὶ σὰν κρυφτούλι, διότι οἱ θεολογοῦντες φιλόσοφοι ἐδίσταζον νὰ ἀποκαλύψουν τὰς ἀμφιβολίας των διὰ τὸν φόβον τῆς διώξεως, τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ τῆς φυλακίσεως ἢ τῆς ἐξορίας — βλέπετε ὅτι ὀλίγα πράγματα ἤλλαξαν εἰς τὸν κόσμον — αἱ συζητήσεις λέγω αὐταὶ ἐκλόνισαν τόσον τὸ ὑπόβαθρον τῆς πίστεως, ὥστε ὁ μὲν *Rabelais* νὰ σαρκάζῃ, ἡ δὲ σύγχρονος ἔρευνα νὰ ὀμιλῇ περὶ τοῦ προβλήματος τῆς ἀπιστίας κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Ἀναγεννήσεως.

Πάντα ταῦτα δὲν ἐδημιουργήθησαν ἀπροσδοκῆτως. Τὸ κῆμα τῆς ἀπιστίας, συνέπεια τῆς ξηράνσεως τῆς ἐπισήμου Θεολογίας καὶ φυσικὰ καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ΠΑΑ 1974

στικῆς διδασκαλίας, ὑπῆρξεν εὐεξήγητον. Πάντοτε, ὅταν ἡ Θεολογία μεταβάλλεται εἰς ἀπλῆν καὶ ρηχὴν ἀπολογητικὴν, στηριζομένη μόνον εἰς τὰς παραπομπὰς εἰς τὰς Γραφὰς ἢ εἰς τὴν Ἱστορίαν καὶ μόνον, καὶ αὐτὴν μονοπλευρῶς διδασκομένην, εἶναι ἀναπότρεπτος ἡ ἀπομάκρυνσις τῆς ψυχῆς τῶν πιστῶν. Τὸ δόγμα οὐδέποτε, οὔτε εἰς τὴν θρησκείαν, οὔτε εἰς τὸ δίκαιον, οὔτε εἰς τὴν ἠθικὴν εἶναι ἀρκετὴ βάσις, ὥστε νὰ ἀπορροφήσῃ τὴν ψυχὴν τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου. Καὶ τότε τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα πὸν εἶναι ἔμφυτον εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἐκφυλίζεται. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δόγμα χρειάζονται δύο ἄλλα στοιχεῖα. Πρῶτον ἡ θύραθεν παιδεία, καὶ δὴ ἡ ἑλληνικὴ, καὶ ἀκόλουθος αὐτῆς ἡ λατινικὴ. Καὶ ἐνδύτερον ἡ προσεκτικὴ ἀκρόασις τῆς κοινωνικῆς ἐξελίξεως. Καὶ τὴν θύραθεν παιδείαν, τόσον σπανίζουσαν σήμερον, καὶ τὴν ἰκανότητα παρακολουθήσεως τῶν κοινωνικῶν ἐξελίξεων, τόσον κακοπάσχουσαν σήμερον ἀπὸ αὐτοκαβδόλους σπουδαρχίδας, τὰς εἶχον οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Καὶ διὰ τοῦτο, παρὰ τὴν παρακμὴν τῶν δογμάτων, ἐπεβίωσεν, ἀνανεουμένη, ἡ θρησκεία τοῦ Σωτῆρος.

Ὅπως ὁμως δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμῶμεν τὸν Μεσαίωνα ὡς σύνολον καὶ ὡς ὑπόβαθρον, δὲν πρέπει καὶ νὰ μὴ βλέπωμεν ὅτι συνήθως ἐπικρατεῖ κατ' αὐτὸν ἡ μονομέρεια, ὁ φανατισμὸς καί, ἀκόλουθος τούτων, ἡ παρακμὴ πὸν εἶναι τὸ ἀναπότρεπτον ἀποτέλεσμα τοῦ ἐκφυλισμοῦ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως καὶ τῆς ὑποταγῆς αὐτῆς εἰς οἰονδήποτε κυριαρχικὸν μῦθον, ὀλοκληρωτικόν, ἐπαναστατικόν, θρησκευτικόν ἢ δημαγωγικόν. Καὶ ἡ παρακμὴ στοιχειοθετεῖ ἓνα κενόν. Τὸ δὲ κενὸν εἶναι, ὅπως ἔλεγεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος, εἰς τὴν περίφημον *Epistulam de nihilo et tenebris*, διὰ τὸ μηδὲν καὶ τὸ σκότος, ὁ Φρεδέγγισος, *incognita materia*. Ποία ἦτο εἰς τὸ τέλος τοῦ Μεσαίωνα ἡ *materia* αὐτή; Ἦτο κατὰ τὴν γνώμην μου, πὸν εἶναι ἡ ἰδίᾳ περίπου — καὶ λέγω περίπου —, διότι ἄλλοῦ στηρίζει τὴν βάσιν τῆς οὔτος — μὲ τὴν τοῦ *Lucien Febvre*, ἡ διαγραφομένη εἰς τὴν κοινωνικὴν συνείδησιν τῆς ἐποχῆς ἀνάγκη τῆς πίστεως ὡς ὄπλον καὶ μεθόδον κοινωνικῆς ἐξελίξεως καὶ πολιτικοκοινωνικῆς μεταβολῆς. Καὶ αὐτὴ ἡ ἐξήγησις δίδει εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ἀκινάτη τὴν ἰδιαιτέρη σημασίαν του. Ὅποιος παρακολουθεῖ τοὺς ἀγῶνας τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὰ ὀλοκληρωτικὰ κράτη, καὶ ἰδίως εἰς τὴν Νότιον Ἀμερικὴν, ἀντιλαμβάνεται τὸ νόημα τῆς δημιουργουμένης ἐκάστοτε ἀνάγκης, πὸν πολὺ ὁμοιάζει μὲ ἄλλην βάσιν, ἄλλης ἐποχῆς, μὲ τὴν ἐποποιίαν τῆς Ὀρθοδοξίας εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀντίστασιν καὶ τὸν Ἑσσηκωμὸν τοῦ 1821.

Διότι ἓνα τέτοιο κενόν, μίαν τέτοιαν *incognitam materiam*, διαγραφομένην ἤδη ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος, ἐκάλυψε, ξεκινῶν ἀπὸ τὸν δεῦτερον πόλον τῆς αἰωνίας

σοφίας πὸν ἀποτελεῖ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ παράδοσις, τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ Ἅγιος Θωμᾶς.

* * *

Ὅπως ὁ Ἅγιος Αὐγουστῖνος, ὀκτακόσια χρόνια πρὶν, ἐστηρίχθη εἰς τὸν Πλάτωνα διὰ τὰ δημιουργήσῃ τὴν βάσιν τῆς χριστιανικῆς ἀπολογητικῆς, εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ἀποσυνθέσεως τῶν θεσμῶν πὸν ἐξεπροσώπει τὸ οἰκοδόμημα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, καὶ ἀνεζήτησε πέραν τῆς ἐμπειρίας καὶ πρὸ αὐτῆς, εἰς τὴν πίστιν τὴν βάσιν τῆς, ἔτσι καὶ ὁ Ἅγιος Θωμᾶς, εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ἀναπτύξεως τῶν σπερμάτων μιᾶς νέας κοινωνικῆς δημιουργίας, ἐστηρίχθη εἰς τὸν Ἀριστοτέλη διὰ τὰ κατοχυρώσῃ τὴν χριστιανικὴν πίστιν, μὴ ἀρκομένην πλέον εἰς τὴν ἀποκάλυψιν, ἀλλ' ἐπιδιώκουσαν τὴν ἀναγωγὴν τῆς θρησκείας εἰς τὰ πραγματικὰ διδάγματα τῆς φύσεως καὶ — ἅς εἴπωμε τὴν λέξιν —, τῆς ἐπιστήμης. Ἡ Summa theologica, ἰδίως ὅμως ἡ Summa contra gentiles, εἶναι τὸ δεῖγμα τῆς νέας αὐτῆς ἀντιμετώπισεως τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος.

Ἄλλωστε εἶναι βέβαιον ὅτι, ὅταν ἀρχίζῃ ἡ ἀποσύνθεσις τῶν διαφόρων φάσεων τῆς κοινωνικῆς ἐξελέξεως, δημιουργοῦνται κινήσεις πὸν εἰς τὸ βᾶθος στηρίζονται εἰς τὴν πίστιν διὰ τὴν παρέμβασιν τοῦ Θεοῦ πρὸς μεταβολὴν τῶν ἀμφισβητουμένων καταστάσεων. Καὶ εἰς πρώτην μὲν φάσιν αἱ κινήσεις αὐταὶ ἔχουν καθαρῶς ἀμφισβητησιακὸν χαρακτῆρα, ταχέως ὅμως ἢ ἐκφυλίζονται πρὸς τὴν ἀνταρσίαν ἢ ὀδηγοῦν εἰς μυστικιστικῆς ἀφετηρίας κινήματα. Ἡ εὐφροστέρα πολιτικὴ ἔναντι τῶν δευτέρων εἶναι ἡ προσπάθεια ἐκλογικεύσεως τοῦ σκιρτήματός των καὶ ἡ ἔνταξις εἰς τὸ θρησκευτικὸν κατεστημένον. Τοῦτο ἔκαμε ἔναντι τῶν «καθαρῶν» ὁ Ἅγιος Δομίνικος. Τοῦτο κάμνει σήμερον ἔναντι τῶν χίππιδων, πὸν ἀπὸ «παιδιὰ τῶν λουλουδιῶν» ἐξελέχθησαν εἰς «παιδιὰ τοῦ Θεοῦ» ἢ τοῦ Μωϋσέως ἢ «ὑπηρέτας τοῦ Ἰησοῦ» ὑπὸ τὴν γενικωτέραν ὀνομασίαν τῶν «νεοπεντηκοστιανῶν», ὁ πολὺς καρδινάλιος Σοῦνενς καὶ ἄλλοι ἐπίσκοποι τῆς Καθολικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς Προτεσταντικῆς Ἐκκλησίας, προσπαθοῦντες νὰ χειραγωγήσουν τὰ ἑκατομμύρια τῶν νέων αὐτῶν πιστῶν καὶ νὰ ἐντάξουν εἰς τὸ κατεστημένον τὰς ἰδιορρυθμίαι των, διὰ τῆς ἱκανοποιήσεως τῶν ἀνησυχῶν των. Αἰῶνιον τὸ φαινόμενον. Δὲν τὸ βλέπομεν συνήθως. Ὁ Ἀκινάτης τὸ εἶδε . .

Θεμελιώδους σημασίας εἶναι ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ Ἀκινάτη ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν θεμελίωσιν ὄλων τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου. Εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τῶν θείων νόμων εἰς τὴν Summam theologiam Ia IIae διαχωρίζων τὸν ἀρχαῖον νόμον (*lex vetus*), δηλαδὴ τὴν Παλαιὰν Διαθήκην πὸν ἐθεμελίωσε μίαν θρησκευτι-

κρατικήν διακυβέρνησιν τῶν ἀνθρώπων, ἐκείνην ποὺ ἰσχύει καὶ σήμερον εἰς τὸ συντηρητικὸν τμήμα τῆς ἰσραηλιτικῆς κοινωνίας καὶ ἴσχυσε κάπως καὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν μας παράδοσιν τῆς Τουρκοκρατίας, ἐπιβιώνει δὲ καὶ σήμερον εἰς καθυστερημένους τινὰς κύκλους, ἀπὸ τὴν Καινὴν Διαθήκην, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος γίνεται αὐτεξούσιος καὶ καθορίζει ὁ ἴδιος τοὺς κανόνας τῆς νομικῆς του ζωῆς, διότι ὁ Σωτὴρ ἀπέδωκεν εἰς αὐτὸν τὴν πρωτοβουλίαν τῶν ρυθμίσεων τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, αἱ ὁποῖαι *humano arbitrio reliquuntur*.

Μετὰ τὴν νομοθεσίαν τῆς Βίβλου, ὅπως ἐξειδικεύθη εἰς τὴν *Torah*, ποὺ ὑπέτασσε τὴν κοινωνικὴν διαγωγὴν εἰς τὸν θεῖον νόμον, ὁ ἄνθρωπος γίνεται κύριος τῶν πεπερωμένων του, χωρὶς τοῦτο νὰ ἀναιρῇ τὴν ἀλήθειαν, ὅτι πίσω ἀπὸ τὰς πράξεις καὶ τὰς σκέψεις τῶν ἀνθρώπων ὄλων τῶν ἐποχῶν, καὶ τῆς εἰδωλολατρικῆς ἀκόμη κοινωνίας, διότι καὶ οἱ εἰδωλόλατραι εἶναι τέκνα τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἡ θέλησις τοῦ Θεοῦ, «ἐξ οὗ ὅλα προέρχονται καὶ πρὸς ὃν ὅλα ἐπιστρέφουν». Ἡ σύνθεσις αὐτῆ τῆς παντοδυναμίας τοῦ Θεοῦ μὲ τὸ αὐτεξούσιον τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι τὸ πρῶτον βῆμα εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν θεμελίωσιν τῆς Θεολογίας, ἀναζητούσης ὄχι τὰς ἐπιβαλλομένας ἐκάστοτε λύσεις, ποὺ εἶναι ἔργον τῆς θύραθεν σοφίας, ἀλλὰ τὴν σύμφωνον πρὸς τὰς θείας ἐντολὰς ὑπονοουμένην κατεύθυνσιν τῶν κοινωνικῶν ἐξελίξεων.

Εἶναι δὲ ἡ λεπτὴ αὐτὴ διαδικασία τῆς ἀποθησκευτικοποιήσεως τῆς ζωῆς ἔργον μέγα, ποὺ ἤσκησε θεμελιώδη ἐπίδρασιν εἰς τὴν σύγχρονον κοινωνικὴν ἐξέλιξιν, ἀλλὰ καὶ ποὺ εἶναι προφανὲς ὅτι ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, καὶ τοὺς ἄλλους ἄλλωστε Ἑλληνας φιλοσόφους. Βεβαίως ἡ ἀποθησκευτικοποίησις αὐτὴ δὲν φθάνει εἰς τὴν ἄρησιν τῆς ἰδίας τῆς θρησκείας ἢ τῆς θεότητος. Ἀρνεῖται μόνον τὴν κυριαρχίαν των εἰς τὰ ἀνθρώπινα πράγματα. Δὲν λησμονεῖ ὅτι τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, μορφὴ ἐξαρτήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ ὑπερφυσικόν, εἶναι ἐνστικτώδες. Καὶ διὰ τοῦτο εἰς τὰς συγχρόνους κοινωνίας τῆς παρακμῆς τῆς θρησκευτικῆς πίστεως, τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, καὶ ὅπου ὑπεχώρησεν ἐντόνως διὰ διαφόρους λόγους, ἔδωκε τὴν θέσιν του εἰς διαφόρους αἰρέσεις ἢ «μισοθρησκείας», ὅπως εἶναι ὁ κομμουνιστικὸς φανατισμὸς καὶ ἡ ἰσοδύναμος πρὸς αὐτὸν δημαγωγία «τοῦ νόμου καὶ τῆς τάξεως».

Εἶναι λοιπὸν ὀρθὴ ἡ ὀνομασία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀκινάτη ὡς «Ἑλληνο-ρωμαιοχριστιανικῆς». Καὶ τοῦτο πολὺ πρὶν ὁ ὄρος οὗτος, περιοριζόμενος εἰς «Ἑλληνοχριστιανικόν», χρησιμοποίηθῃ ὡς κενὸν καὶ πλᾶνον σύνθημα δικαιολογήσεως τῆς ἀμαθείας διαφόρων ἀγραμμάτων ἐπιβητόρων τῆς ἐξουσίας.

Ἀληθῶς εἶναι μὲν ἡ βᾶσις τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀκινάτη ἡ ἐλληνικὴ σκέψις,

θά ἦτο ὅμως ἀδικαιολόγητος μισαλλοδοξία ἐκ μέρους μας, ἀκριβῶς διότι κινου-
μεθα εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως, ἢ παραγνώρισις τῆς εἰσφορᾶς τῆς
ἐπεξεργασίας τῆς ἐλληνικῆς Φιλοσοφίας ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, πὸν μὲ τὴν νομικὴν
τους δημιουργίαν συνετέλεσαν οὐσιωδῶς εἰς τὴν οἰκοδόμησιν τῶν βάσεων τοῦ
σημερινοῦ παγκοσμίου πολιτισμοῦ.

Ἐγγραφα εἰς τὴν Κοινωνιολογίαν μου ὅτι ἡ πολιτισμὸς μας στηρίζεται εἰς
τὴν ἀμφιβολίαν πὸν ἐδίδαξεν ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ σκέψις, τὴν ὀργάνωσιν τῆς ρωμαϊ-
κῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ τὴν χριστιανικὴν ἠθικὴν. Ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπεξηγή-
σω, μὲ τὸ φῶς τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀκινάτη, ὅτι τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου ἢ εἰσφο-
ρά, συνηρημένου φυσικὰ μὲ τὴν ἐλληνικὴν σκέψιν ὑπῆρξεν, ὅτι καθιέρωσε τὸν
ἄνθρωπον ὡς πηγὴν τῶν ρυθμίσεων τοῦ δικαίου, ἀπομακρυνθὲν ὀριστικῶς ἀπὸ τὴν
θεολογικὴν τυπολατρείαν τοῦ ἐβραϊκοῦ καὶ τοῦ ἰσλαμικοῦ θρησκευτικοῦ πλέ-
γματος. Ἴσως εἰς τὴν ἀλήθειαν αὐτὴν πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἡ δίωξις τοῦ Ρωμαϊ-
κοῦ Δικαίου ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Μέσων Αἰώνων, περὶ τῆς ὁποίας θὰ ὁμιλή-
σω παρακάτω.

* * *

Αἱ δύο κατευθύνσεις πὸν ἐκυριάρχησαν εἰς τὸν νεώτερον κόσμον εἶναι γνω-
σταί. Ἡ μία ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, περνᾷ μὲ ἀλληλοδιαδόχους, φυσικὰ, συνθέ-
σεις ἀπὸ τὸν Καρτέσιον καὶ τὸν Πασκάλ καὶ καταλήγει εἰς τὴν γερμανικὴν ἰδεο-
κρατίαν, τὸν Σπινόζα, τὸν Λάϊμπνιτς, τὸν Κάντ καὶ τὸν Ἐγγελον καί, μὴ ἐκπλήτ-
τεσθε, καὶ αὐτὸν τὸν Μάρξ, εἰς τὰ πρῶτά του τοῦλάχιστον κείμενα. Εἶναι ἡ κρα-
τοῦσα σήμερον εἰς τὴν Εὐρώπην Φιλοσοφία τῆς ἰδεοκρατίας, καλύτερον νὰ ἐλέγο-
μεν τῆς μεταφυσικῆς.

Ἡ ἄλλη ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ διὰ τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη,
τοῦ Locke καὶ τοῦ Husserl καταλήγει μὲ διαφορῶς καὶ αὐτὴ συνθέσεις εἰς τὸν Berg-
son καὶ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς Πειραματικῆς Φιλοσοφίας καὶ εἰς τοὺς ὑπαρξιστάς.

Μὲ ἄλλους λόγους τὸ πρόβλημα εἶχεν ἤδη τεθῆ ἀπὸ τὸν Ἀβερρόην, ἐναντίον
τῶν ἀπόψεων τοῦ ὁποίου μαχόμενος ἔφθασεν ὁ Ἅγιος Θωμᾶς εἰς τὴν οἰκοδόμησιν
τῆς διδασκαλίας του, μολονότι, ἄνθρωπος καλῆς πίστεως, ἀνεγνώριζε τὴν σημασίαν
τῆς σκέψεως τοῦ ἀντιπάλου του — καὶ προδρόμου του — δι' ὃ, καὶ ὅπως συμβαίνει
συχνά, ἐκινδύνευσε νὰ κατηγορηθῇ καὶ αὐτὸς ὡς αἰρετικός. Ὁ Ἀβερρόης,
τοῦ ὁποίου ἡ ἐπίδρασις ὑπῆρξε, καὶ εἶναι μέχρι σήμερον, πελωρία καὶ εἰς τὸν ὁποῖον
ὀφείλεται κατὰ πολὺ ἡ ἀναγνώρισις τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ, κατέληγε, πρὸ τοῦ ἀδιε-
ξόδου, εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὑπάρχοντων δύο ὁδοὶ πρὸς τὴν γνῶσιν, ἡ ὁδὸς τῆς

«ἀποκαλύψεως» διὰ τοῦ Κορανίου καὶ ἡ ὁδὸς τῆς γνώσεως τῆς φύσεως, δηλαδὴ εἰς τελευταίαν ἀνάλυσιν τῆς πραγματικότητος, διὰ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἀποτελεῖ τὸ δόγμα τοῦτο τὸν διχασμὸν μεταξὺ Φιλοσοφίας καὶ πίστεως. Καὶ διὰ τοῦτο εἶπα ὅτι ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἀβερρόη εἶναι μέχρι σήμερον πελωρία. Δὲν χρειάζεται ἐπικλήσις τοῦ Ρογήρου Βάκωνος, τοῦ Ντὰνς τοῦ Σκώτου, τοῦ Ὀκκαμ ἢ τοῦ Καρτεσιου. Διότι ὁ διχασμὸς μεταξὺ Φιλοσοφίας καὶ Θεολογίας εἶναι ὑποσυνειδητῶς φανερός καὶ εἰς τὴν σύγχρονον ἐπιστήμην. Πρᾶγμα ποῦ δὲν συνέβαινε φυσικὰ μέχρι τῶν Παλαιολόγων, ὅποτε ἐνετάθη ἡ ἀνθισις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ εἰς τὸ Βυζάντιον, ὅπου ὡς μόνη μέχρι τότε φιλοσοφία ἐθεωρεῖτο ἀπὸ μερικῶν αἰώνων, ἡ Θεολογία. Μολονότι, πρὸ αἰώνων πολλῶν, ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἀποφαινόμενος ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἀληθῆς φιλοσοφία, δὲν ἐπέμενε εἰς τὸ ὅτι εἶναι ἡ μόνη φιλοσοφία.

Ἡ Σύνοδος τῆς Λυῶν, τῆς ὁποίας ἐν μόνον θέμα ἦτο ἡ ἔνωσις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, καὶ οὐχὶ ἴσως τὸ σπουδαιότερον, εἰς τὴν ὁποίαν μετέβαινε, ὅταν ἀπέθανε καθ' ὁδόν, ὁ Ἅγιος Θωμᾶς, κατεδίκασε τὰς ἀπόψεις τοῦ Ἀβερρόη, ποῦ ἐδιδάσκοντο ἤδη εἰς τὴν Σορβόννην. Πρὶν, ὅμως, ἀπὸ τὴν Σύνοδον αὐτὴν ὁ Ἅγιος Θωμᾶς, στηριζόμενος εἰς τὸν Ἀριστοτέλη, τὰς εἶχεν ὑπερφαλαγγίσει. Διότι τοῦτο ἀπέδειξεν ὁ Ἀκινάτης, ὅτι ἡ Θεολογία εἶναι ἐπιστήμη. Ὅχι δὲ ἱστορικὴ ἐπιστήμη ὅπως πολλάκις καταλήγει εἰς ἐποχὰς στειρότητος καὶ εἰς περιβάλλοντα ἀδυνατοῦντα νὰ ἴδουν τὸ βάθος τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Εἶναι ἐπιστήμη στηριζομένη εἰς τὴν ἐμπειρίαν καὶ διὰ τοῦτο ἀρδεύεται ἀπὸ τὸν μέγαν ἐμπειρικόν, τὸν Ἀριστοτέλη. Πράγματι, καθ' ὅλον τὸν Μεσαίωνα, ἀναζητοῦντες ἐρείσματα λογικὰ διὰ νὰ θεμελιώσουν τὴν πίστιν των, πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη ἐστράφησαν πολλοὶ στοχασταὶ τῆς Δύσεως χωρὶς, φυσικὰ, οὔτε τὸν Πλάτωνα νὰ ὑποτιμοῦν οὔτε ἀπὸ τῆς γραμμῆς τοῦ Θείου Ἀδγουστίνου νὰ ἀπομακρύνωνται, τοῦλάχιστον ἐμφανῶς. Ἡ ἀναζήτησις, ὅμως, αὐτὴ ἐθεωρήθη ἐπικίνδυνος διὰ τὸ ἐπίσημον δόγμα. Καὶ τούτου ἕνεκα, τοῦ Ἀριστοτέλους τὰ ἔργα εἶχαν ἀπαγορευθῆ κατὰ τὴν Σύνοδον τοῦ Σάνς τοῦ 1210, ἡ δὲ ἀπαγόρευσις ἐπανελήφθη εἰς τὴν Χάρταν τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων, τὸ 1231. Ἄς μὴ νομισθῆ ὅμως ὅτι ταῦτα συνέβαινον μόνον εἰς τὴν Δύσιν. Ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, ὁ Νικαίας Ἐδστράτιος ἀπηλλάγη τῶν καθηκόντων του ὑπὸ τῆς Συνόδου τοῦ 1117, διότι μεταξὺ τῶν ἄλλων ὑπεστήριξεν ὅτι «πανταχοῦ τῶν ἱερῶν καὶ θεῶν λογίων, ὁ Χριστὸς συλλογίζεται ἀριστοτελικῶς»! Αἱ ἀπαγορεύσεις ὅμως αὐταί, ὅπως καὶ αἱ καταδιώξεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, εἰς οὐδὲν ὠφέλησαν, ὅπως δὲν ὠφελοῦν ποτὲ εἰς τίποτε αἱ διώξεις τοῦ πνεύματος.

Δὲν θέλω ὁμῶς νὰ εἶμαι ἀπόλυτος. Διότι εἰς τὸ βάθος καὶ ὁ Ἄκινάτης, μολοντί καταδικάζων τὸ δόγμα τοῦ Ἀβερρόη, πὺν ἀπαντᾷ καὶ εἰς μεταγενεστέ-
ρους πατέρας, δὲν νομίζει ὅτι ἤμπορεῖ νὰ μὴ διακρίνη μεταξὺ ἀληθείας κατὰ
λόγον, πὺν θὰ ἤμποροῦσε νὰ ταυτισθῇ μὲ τὴν Φιλοσοφίαν καὶ ἀληθείας ὑπὲρ
λόγον πὺν εἶναι ἡ Θεολογία, πάντως ὁμῶς — καὶ εἶναι αὐτὴ ἡ εἰσφορὰ του —,
ἀρνεῖται τὴν ἀλήθειαν παρὰ λόγον (Contra gentiles I, 3 καὶ 9). Τὸ παράδειγμα
πὺν φερεῖ ὁ Ἄκινάτης διὰ τὴν διάκρισιν αὐτῶν εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος δύναται
κατὰ λόγον νὰ γνωρίσῃ τὴν ὕπαρξιν καὶ τὴν ἐνότητα τοῦ Θεοῦ, ὡς
ἀναγκαίως ἀρχικῆς αἰτίας τῆς δημιουργίας, τὴν ἔννοιαν
ὁμῶς τῆς Ἁγίας Τριάδος μόνον ὑπὲρ λόγον δύναται νὰ γνωρίσῃ.

Τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀνσέλμου διδαχθὲν *credo ut intelligam* δὲν ἐγκαταλείπεται,
ἀλλὰ συντίθεται εἰς τὸ *intelligo ut credam*. Καὶ ἀκολουθεῖ ἡ προσπάθεια τῆς συνθέ-
σεως (Summa theologia, I, Que. I, art 5 :

«Aliae scientiae certitudinem habent ex lumine rationis humanae quae potest errare; haec autem (δηλαδή ἡ sacra doctrina) certitudinem habet ex lumine divinae scientiae quae decipi non potest»).

Καὶ συνεχίζων λέγει κάτι ἀνάλογον πρὸς ὅ,τι προηγουμένως ἐσημείωσα,
ὁμιλῶν περὶ τῆς ἐνστικτώδους ἀφετηρίας τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, ὅτι ἡ
πίστις πηγάζει ἀπὸ τὸ ὁρμέμφυτον ἐνστικτὸν (*interior instinctus, Dei invitantis*).
Ἄνάλογα λέγει καὶ ὁ Καρτέσιος, ὁ Locke καὶ ὁ Leibnitz, εἰ καὶ δι' ἄλλους λόγους.

Διὰ τῆς ὁδοῦ αὐτῆς ὁ Ἄκινάτης ὁδηγεῖται εἰς τὴν σύνθεσιν Φιλοσοφίας καὶ
Θεολογίας καὶ καταλήγει χρησιμοποιῶν τὸν Ἀριστοτέλη πρὸς θεμελίωσιν εἰς τὴν
λογικὴν τῶν πέντε ἀποδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Καταπληκτικῆς διαλεκτι-
κῆς τέχνης εἶναι ἰδίως τὰ Σχόλια του εἰς τὸν Ἀριστοτέλη (*In Aristotelis Stag-
iritaie nonnullos libris commentaria, τόμος 17 ἐκδόσεως Πάρμας*).

Ἄκινάτης πρὸ τριῶν ἐτῶν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν ἐπὶ τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ
περιβάλλοντός του εἶχα σημειώσει τὴν ἀδιαφορίαν τοῦ πλατωνισμοῦ διὰ τὴν φύσιν
καὶ τὴν μεταγενεστέραν εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἰδίων σκέψεων χριστιανικὴν πίστιν εἰς
τὴν ὑποταγὴν τῆς φύσεως εἰς τὸν Θεόν. Ὁ Ἅγιος Θωμᾶς, ἀκολουθῶν τὸν Ἀρι-
στοτέλη, ἀκούει τὰ διδάγματα τῆς φύσεως καὶ εἰς αὐτὰ στηρίζει τὴν χριστιανικὴν
τὸν ἀπολογητικὴν.

Ὁ θωμισμὸς ἀρνεῖται οἰονδήποτε περιορισμὸν εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῶν
πρώτων αἰτιῶν, μὲ βάσιν τὴν πραγματικότητα καὶ ὄργανον τὸν νοῦν. Δίδει εἰς τὴν
μεταφυσικὴν τὴν ἀριστοτελικὴν τῆς ἔννοιαν, τὴν ἔννοιαν δηλαδὴ τῆς ἀναζητήσεως
τῶν αἰτιῶν τῶν πραγμάτων πὺν εὐρίσκονται μετὰ τὰ φανερὰ καὶ ὄχι τῆς *a priori*

κατασκευής ἀρχετύπων καὶ ἐξηγήσεων, ἰδεῶν καὶ συνεπειῶν των. Ἀπὸ τοῦ σημείου αὐτοῦ μέχρι τῆς γνώμης τοῦ L. Robin ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἦτο συγχρόνως («π ο λ ὸ κ α ἰ π ο λ ὸ δ ὀ λ ἰ γ ο ν φ ι λ ὀ σ ο φ ο ς»), ἡ ἀπόστασις γίνεται μικρά. Διάδοχος τοῦ Ἀκινάτη, ἴσως περισσότερον παρὰ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ Bergson ἐπίστευεν ὅτι εἰς τὸν προθάλαμον τῆς Φιλοσοφίας εἶναι ἡ ἔρευνα τῶν πειραματικῶν ἐπιστημῶν, διότι ἡ φιλοσοφικὴ ἀνάλυσις στηρίζεται εἰς τὴν ἐμπειρίαν, ἐπιστημονικῶς ἐξηγουμένην.

Φυσικὰ πρέπει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ τονισθῇ ὅτι ὁ ἐμπειρισμὸς τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Ἀκινάτη δὲν ἔχει τὴν ἔννοιαν πὺν ἐδόθη εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους εἰς τὴν ἐμπειριοκρατίαν. Δὲν ἀποκλείει, τοῦναντίον στηρίζεται εἰς τὴν παρατήρησιν εἰς τὰ πράγματα, ἀλλὰ δὲν σταματᾷ εἰς αὐτὰ καὶ ἐξ αὐτῶν προχωρεῖ εἰς ἐπεξεργασίας. Ὁ χωρισμὸς μεταξὺ ἐμπειριοκρατίας, ἔστω, καὶ κριτικῆς καὶ νοησιαρχίας εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ὁπῆς πρὸς τὸ ἀπόλυτον καὶ τῆς οἰκοδομήσεως ἀντιθέσεων πὺν χαρακτηρίζουν τὰς προσπαθείας τῶν νεωτέρων, οἱ ὅποιοι ἐνῶ δὲν προσθέτουν, ὅπως λέγεται, παρὰ ὑποσημειώσεις εἰς τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, προχωροῦν εἰς ποικίλας κατασκευάς, ὅταν, ἵνα κατὰ Λουκιανὸν ὀμιλήσωμεν («περὶ τὰ μέτρα ἀποροῦσι»).

* * *

Καὶ ἡ φύσις καὶ ὁ νοῦς ἔχουν πολυπλόκους λειτουργίας πὺν δὲν εἶναι πάντοτε — ἢ μᾶλλον δὲν εἶναι ποτὲ — ἀντιθετικά. Αὐτὴ ἄλλωστε εἶναι ἡ θεμελιώδης εἰσφορὰ τοῦ Ἀριστοτέλους. Δὲν θεωρεῖ τὰς ιδέας ὡς ἀυθυπάρκτους, ἀλλ' ὡς μορφὰς πὺν καθιστοῦν ἀντιληπτὰ τὰ πράγματα, τῶν ὁποίων ἀποτελοῦν τὴν «οὐσίαν». Εἶναι ἄλλωστε μέσα εἰς τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν ἢ πίστις ὅτι πραγματικὸν εἶναι ὅ,τι εἶναι ἀντιληπτὸν ἀπὸ τὸν νοῦν. Διὰ τοῦ ἀντιληπτοῦ φθάνομεν εἰς τὴν αὐλον νόησιν πὺν εἶναι ὁ Θεός. Ἡ ἐπιβολὴ τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὸν Θωμᾶν εἶναι προφανής. Εἶναι σαφές ὅτι μὲ ὅλα ταῦτα δὲν θεμελιώνεται ἢ ἀπόλυτος ἀντίθεσις μεταξὺ ἰδεῶν νοητικῶς αὐτοτελῶν καὶ ἰδεῶν, ἃς εἶπωμεν, ἐμπειρικῶν, δηλαδὴ μεταξὺ τοῦ μυστικισμοῦ τοῦ Ἀγίου Ἀυγουστίνου καὶ τοῦ διανοητικοῦ θεῖσμοῦ τοῦ Ἀκινάτη. Γύρω ἀπὸ αὐτὴν τὴν διάστιξιν τόσαι ἐγένοντο μεταγενεστέρως εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν φιλοσοφικῶν θεμελιώσεων παρεξηγήσεις.

Ἐπάρχει, βεβαίως, ἓνα πρόβλημα. Γενᾶται συνηθέστατα εἰς τοὺς πολλοὺς πὺν θέλουν νὰ ἀπλουστεύσουν τὰ πράγματα, πὺν ἐν τούτοις δὲν εἶναι καθόλου ἀπλᾶ. Ὅπως τίποτε δὲν εἶναι ἀπλοῦν εἰς τὴν ζωὴν καὶ εἰς τὸ πνεῦμα. Ὅταν λέγωμεν ὅτι ὁ Ἀκινάτης ἀνεβίωσε — ἢ Ἀριστοτέλη εἰς τὴν χρι-

στιανικήν διδασκαλίαν, οί πολλοί νομίζουσι ὅτι τοῦτο σημαίνει ἄρνησιν τοῦ Πλάτωνος. Αὐτάς τὰς μονοχόρδους ἀπλουστεύσεις μόνον οἱ ἀπλοῖκοι ἢ οἱ φανατικοὶ τὰς κάμνουσι. Ἔτσι καὶ ὁ Πλήθων καὶ ὁ Σχολάριος μὲ τὸν φανατισμὸν τοὺς ἔπρασσαν εἰς τὸ τέλμα τῆς μισαλλοδοξίας, διὰ τὸ ὁποῖον δὲν ἦσαν οὔτε παρεσκευασμένοι, οὔτε ἄξιοι. Τοὺς ἐκουρταλοῦσε ὁ φανατισμὸς ποὺ εἶναι πάντοτε τὸ κατώφλιον τῆς δημαγωγίας διὰ τῆς ἀπλουστεύσεως.

Ἐὖς Ἁγιος Θωμᾶς, σαγηνευμένος ἴσως καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴν ἀναζωογονήσεως τῆς χριστιανικῆς σκέψεως, ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὴν ἄκαμπτον ἐπιστημονικὴν του λογικὴν, ἦτο, ἐν τούτοις, ἐκ καταβολῆς, θαυμαστῆς τῶν πνευματικῶν πτήσεων τοῦ Πλάτωνος. Δὲν εἶναι ἀνάγκη ἐξομολογήσεως ἐπὶ τοῦ θέματος. Ὁ ἀνθρωπισμὸς τῆς ἐποχῆς του ποὺ ἐδημιουργήθη μὲ τὸ ψυχορράγημα τοῦ Μεσαιῶνος καὶ τὰ προδρομικὰ σημάδια τῆς διαγραφομένης ἀναγεννήσεως εἶχε κατὰ βάσιν *π ο ι η τ ι κ ῆ ν* θεμελίωσιν. Καὶ ὁ Πλάτων ἦτο ποιητής. Εἶπα πρὸ ὀλίγου ἀπὸ τὸ ἴδιον αὐτὸ βῆμα ὅτι οἱ πραγματικοὶ δημιουργοί, ὅπως καὶ οἱ πραγματικοὶ πολιτικοί, εἶναι πρὶν ἀπὸ ὅλα ποιηταί.

Δὲν φθάνω βεβαίως μέχρι τοῦ σημείου, εἰς τὸ ὁποῖον ἔφθασεν ὁ *Jean Wahl*, σύγχρονος Γάλλος φιλόσοφος καὶ ποιητής, ποὺ ὑπεστήριξεν ὅτι οἱ φιλόσοφοι-ποιηταὶ καὶ καλλιτέχναι, μεταξὺ τῶν ὁποίων τοποθετεῖ τὸν *Rimbaud*, τὸν *Van Gogh* καὶ τὸν *Cezanne* εἶναι αἱ «ἀληθινὰί πηγαὶ τῆς φιλοσοφίας», διότι ἐπιτρέπον τὴν παρακολούθησιν τῆς κινήσεως τῆς ζωῆς — θὰ προσέθετα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, παρακολούθησιν ἄνευ τῆς ὁποίας οὐδεμίαν φιλοσοφίαν ἠμπορεῖ νὰ στηριχθῆ — καὶ κατέληξεν εἰς τὸ δόγμα ὅτι «ὁ φιλόσοφος ὀφείλει νὰ εἶναι ἱκανὸς νὰ ἐρευνήσῃ πρωτοτύπους μορφὰς, μορφὰς ἀμόρφους, μορφὰς σκέψεως ἀνηκούστους, ὅπως ἐκεῖναι ποὺ οἱ ζωγράφοι καὶ οἱ ποιηταὶ ἔχουσι ἐπινοήσει». Τί ἄλλο ἔκαμεν ὁ Πλάτων; Ὁ,τι ὁ *Wahl* διεπίστωνε τὸν 20ον αἰῶνα μ.Χ., ὁ Πλάτων τὸ εἶχε ἐφαρμόσει πρὸ εἰκοσιπέντε αἰώνων!

Καὶ ὁ Ἀκινάτης, ἔχων τὰ μορφωτικὰ θεμέλια, τὰ ὁποῖα ἀπισχνάνθησαν σήμερον, ἐποχὴν τῆς στειρῆς εἰδικεύσεως καὶ τῆς θλιβερᾶς ὑποταγῆς εἰς τὴν λεξιθηρίαν — θὰ περᾶσῃ καὶ αὐτή! — δὲν ἦτο δυνατόν νὰ παρίδῃ τὴν ἀνάγκην τῆς ἐνοράσεως.

Αἱ ἀναφοραὶ του εἰς τὸν Μέγαν Ἀθγουστίνον εἶναι ἀναφοραὶ εἰς τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Πλωτῖνον. Ἄν ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὁ «φιλόσοφος» — *ut philosophus dixit* — ὁ Πλάτων εἶναι ὁ ποιητής.

Ἐπειδὴ εἶχε μέσα του τὸ ποιητικὸν στοιχεῖον ὁ Ἁγιος Θωμᾶς, προσεπάθησεν εἰς τὸ ἔργον του νὰ μὴ ἀφήσῃ τίποτε τὸ κενόν. Ἐσχολήθη διὰ τοῦτο διὰ

μακρῶν καὶ μὲ τὴν πολιτικὴν, ποὺ εἶναι ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος κάθε κοινωνικῆς δημιουργίας. Θὰ τὸ ἴδωμεν παρακάτω.

* * *

Εἶναι κοινὸς τόπος ἡ γνώμη ὅτι ὁ πλατωνισμὸς εἶχεν ἤδη ὑποχωρήσει εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν κατὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα ὑπὲρ τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ καὶ ὅτι τὴν ἀνόρθωσιν τοῦ πρώτου ἐπέδιδωξεν ὁ Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός. Φοβοῦμαι ὅτι πρόκειται περὶ τῶν συνήθων ἀπλουστεύσεων, τὰς ὁποίας βλέπομεν νὰ διατρέχουν τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ. Μετὰ τὸν Ἅγιον Ἀύγουστίνον σαγηνευθέντα καὶ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ἀλλ' ἰδίᾳ ἀπὸ τὸν Πλωτῖνον καὶ τὰς πνευματικὰς τῶν κατασκευάσας, καὶ ὁρθῶς, διὰ τὴν ἠρωϊκὴν ἐποχὴν τῆς ἐπιβολῆς τοῦ χριστιανισμοῦ, στηρίζοντα τὴν χριστιανικὴν ἀπολογητικὴν εἰς τὴν πίστιν ὡς πνευματικὸν ἢ, ὡς εἴπωμεν, πνευματοκρατικὸν ἢ ἰδεοκρατικὸν θεμέλιον τῆς θρησκείας, ἡ Ἐκκλησία τόσον τῆς Δύσεως ὅσον καὶ τῆς Ἀνατολῆς ἠκολούθησε τὴν γραμμὴν αὐτὴν πολλάκις, φυσικὰ, παραποιοῦσα καὶ ἀφελῶς ἀπλουστεύουσα τὰς θεμελιώσεις της καὶ δι' αὐτῆς κατεπολέμησε τὰς ποικίλας αἰρέσεις. Εἰς τὸ βάθος ἡ ἐπιχειρηματολογία τῆς θρησκείας ἠρδεύετο ἀπὸ πλατωνικὰς πηγὰς. Καὶ φυσικὰ καὶ ἀπὸ τὸν Πλωτῖνον. Αἱ κατὰ καιροὺς ἐξακοντισθεῖσαι κατηγορίαι περὶ αἰρετικότητος τοῦ Ὁριγένους, ὠφείλοντο εἰς παρεκκλίσεις ἢ θεωρουμένας παρεκκλίσεις αὐτοῦ ἀπὸ τῆς εἰκόνης τοῦ ἀπλουστευομένου νεοπλατωνισμοῦ ποὺ εἶχε σχηματίσει ἡ Ἐκκλησία. Καὶ ἴσως καὶ εἰς ἐπιδράσεις ἐμπειριοκρατικὰς, τῶν ὁποίων αἱ ἀφεταιρῆσαι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθοῦν εἰς τὸν Ἀριστοτέλη. Τὴν πλατωνικὴν ἐπίδρασιν εἶχον καὶ οἱ πρῶτοι διδάσκαλοι τῆς Ἀνατολῆς. Καὶ ἦτο φυσικόν. Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἐθεμελιώθη, ὅπως κάθε θρησκεία, εἰς μυστικιστικὴν βᾶσιν. Πρὸς τὸν μυστικισμὸν ὁμοῦς δὲν συνεβιβάζετο ἡ ἐμπειριοκρατικὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλους. Διὰ τοῦτο ἐλησμονήθη βαθμηδὸν μὲν ὁ Πλάτων, ἀλλὰ περισσότερον ἀκόμη ὁ Ἀριστοτέλης καὶ παρέμεινεν ἡ παράδοσις, ἡ ὁποία, στηριγμένη ἀρχικῶς εἰς τὸν Πλάτωνα, ἰδίως μέσῳ τοῦ Μεγάλου Ἀύγουστίνου, ἀπέκτησεν αὐτόνομον ζωὴν, ἄσχετον μὲ τὰς καταβολὰς της. Ἐξ ὀνόματος αὐτῆς τῆς παραδόσεως συνεπιέσθησαν καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Δύσιν αἱ συζητήσεις καὶ ἐθεμελιώθη τὸ πλέγμα τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως.

Καὶ ἐνωρὶς μὲν, μερικοὶ στοχασταὶ ἤρχισαν νὰ ἀμφιβάλλουν περὶ τῆς μονολιθικότητος τῆς προσηλώσεως εἰς τὸ ἐπίσημον δόγμα. Ἀλλὰ κατὰ τὸν 12ον καὶ τὸν 13ον αἰῶνα καὶ ἡ κοινωνικὴ ψυχολογία ἤρχισε νὰ ἐξελισσεται. Τὰ πρῶτα

συμπτώματα τῆς ἀποσυνθέσεως τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ Μεσαίωνα ἤρχισαν νὰ γίνωνται φανερά, ὄχι βεβαίως εἰς τοὺς πολλούς, οὔτε εἰς τοὺς κρατοῦντας — οἱ πολλοὶ εἶναι κατὰ κανόνα ἀμαθεῖς, οἱ κρατοῦντες κατὰ τὴν μεγίστην ἀναλογίαν των ἀνόητοι — ἀλλ' εἰς τοὺς ὀλίγους, εἰς τὰ μεγάλα πνεύματα, καὶ ὅπερ σπουδαιότερον, εἰς τοὺς ἐκ τῶν κρατούντων ἀξιολόγους ἄνδρας. Εἰς τὴν ἀναζήτησιν ἀντιμετωπίσεως τῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς, εἰς τὰ ὁποῖα ἀναφέρεται κάθε θρησκεία, ἀνεζητοῦντο νέοι ὀρίζοντες. Καὶ εἰς τοῦτο ὠφείλοντο καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ κρίσεις τῆς παπικῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ κύρους της πρὸ διεγρᾶφοντο. Πολὺ πρὸ τοῦ Λουθήρου, τὸ κίνημα τῶν «καθαρῶν», ἀνατολικῆς μὲν καταγωγῆς, ἀνῆσαν ὅμως κυρίως εἰς τὴν Δύσιν, ὑπῆρξε σήμαντρον προαγγελτικὸν τῆς ἐπερχομένης κρίσεως. Μάτην ὁ Ἰννοκέντιος ὁ Τρίτος, ὁ θεωρούμενος ὡς εἰσαγωγεὺς τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως, ἀλλὰ καὶ ὄργανωτῆς τῆς Ἀ' Σταυροφορίας, ἠγωνίζετο νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν θεοκρατίαν. Ἀπλῶς ἐπέτεινε τὴν ἀποσύνηθεσιν. Τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τῆς κνοφορίας ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν ὁ Ἀριστοτέλης, διὰ τῶν Ἀράβων σοφῶν πρὸ ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Ἰσπανίαν μετὰ τὴν ἀραβικὴν ἐπέκτασιν. Εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰς τὴν διάσωσιν τῆς κληρονομίας τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ σπουδαῖον ρόλον ἔπαιξε καὶ ἡ Ἀνατολή. Καὶ ὅτι διὰ τῶν Ἰνδιῶν διέβησαν τὰ συγγράμματά του διὰ νὰ ἐπανεέλθουν εἰς τὴν Εὐρώπην. Συνίστατο δὲ ἡ ἐπικαιρὸς διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὴν γῆν, μετὰ τὴν μυστικιστικὴν πτῆσιν, τὴν ὁποῖαν ἐτροφοδότησεν ἡ πλατωνικὴ ἐνόρασις. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἐμπειρία ἐκτύπη τὴν θύραν τῆς γνώσεως μετὰ τὴν ἀξίωσιν τῆς ἐπικρατήσεως. Ἡ ἀνάγκη ἐκάλει εἰς νέαν σύνηθεσιν.

Ἄς μὴ λησμονοῦμεν ὅτι ἡ μεγάλη κρίσις τοῦ «καθαρισμοῦ» ἐξεδηλώθη εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰῶνος. Προσέλαβε δὲ ταχύτατα μορφήν κρίσεως πολιτικῆς καί, κάτι παραπάνω, κρίσεως πολιτιστικῆς εἰς τὴν Δύσιν. Ὅπως τὸ ἀνάλογον κίνημα τοῦ ἡσυχασμοῦ εἰς τὴν Ἀνατολὴν μετὰ δύο αἰῶνας. Ἄλλ' ὁ Ἰννοκέντιος ὁ III μὲ τὴν θεοκρατικὴν του ὄπτασίαν ἐκίνησε τὸν μηχανισμόν τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου αἰῶνος. Καὶ ὁ μηχανισμὸς αὐτὸς ὑπερέβη μὲ τὰς ἀκρότητας καὶ τὰς ἀθλιότητας του τὴν σκέψιν καὶ τοῦ Ἰννοκεντίου τοῦ III καὶ τῶν διαδόχων του, περισσότερον δὲ πραγματιστῶν παπῶν. Τὸ κακὸν ὅμως εἶχε γίνεαι. Ἦτο πλέον ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἁγίου Θωμᾶ. Δομινικανός, ἠκολούθησε τὴν μορφήν τῆς πρᾶότητος ἔναντι τῶν θεωρουμένων αἵρετικῶν πρὸς εἰσαγάγει ὁ Ἅγιος Δομίνικος. Ποῖος ὅμως ἀκούει τοὺς φρονίμους εἰς τὰς ἐποχὰς τοῦ φανατισμοῦ. Τὰ καθεστῶτα, οἰασδήποτε μορφῆς, θρησκευτικὰ, πολιτικά, ἐθνικὰ ἢ

ιδεολογικά εξαγριώνονται εἰς τὰς παραμονὰς τῆς πτώσεώς των. Π ρ ᾱ γ μ α π ο ὐ
δ ἔ ν τ ᾶ ἔ μ π ο δ ῖ ζ ε ι ν ᾶ π έ σ ο υ ν . . .

* * *

Αὐτῆς τῆς συνθέσεως ὑπῆρξε πρωτεργάτης ὁ Ἅγιος Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης. Ἡ Θεολογία εἶναι ἐπιστήμη πὸν ἠμπορεῖ νὰ διδαχθῆ, διότι στηρίζεται εἰς τὴν ἐμπειρίαν πὸν ἐπιτρέπει ἡ φύσις. Ἄλλ' ἡ φύσις δὲν εἶναι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Ἅγιον Θωμᾶν οὔτε οὐδέτερον, οὔτε ἀπομονωμένον στοιχεῖον. Ἐχει ἐν ἑαυτῇ προορισμόν. Οἱ νεώτεροι θὰ ἔλεγον τελεολογίαν. Τείνει πρὸς κάποιον σκοπὸν. Τὰ φυσικὰ ὄντα ἔχουν τὸν σκοπὸν νὰ ἐπιβιώσουν, ὅπως καὶ τὰ φυτά. Καὶ κινῶνται ἐν στικτωδῶς πρὸς αὐτόν. Εἰς αὐτὰς τὰς τελικὰς αἰτίας στηρίζεται τὸ φυσικὸν δίκαιον πὸν θὰ ἴδωμεν μετ' ὀλίγον. Πολὺ ἀργότερον ἤλθεν ἡ ἀντίδρασις καὶ ἐτέθη τὸ πρόβλημα ἀπὸ τὸν Πλήθωνα, «ἂν ἡ φύσις ἐνεργῆ μὲ περίσκεψιν». Εἰς τὴν ἀρχὴν συνεβιβάσθησαν καὶ ἡ Ἱερὰ Ἐξέτασις καὶ ἡ Ἀριστοτελικὴ ἐμπειριοκρατία. Εἶναι δύσκολον ὅμως νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ λογικὴ λύσις, ὅταν ὁ φανατισμὸς νομίζῃ ὅτι κινδυνεύουν οἱ θεσμοὶ καὶ τὰ σχήματα πὸν προστατεύουν τὰ συμφέροντα τῶν φορέων τους. Αἰώνιον εἶναι — καὶ σύγχρονον — τὸ δίδαγμα. Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀκινάτη ὠδήγησεν εἰς τὴν ἀναζωπύρωσιν τοῦ πρακτικοῦ ἀριστοτελισμοῦ καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν, οὐδέποτε, παρὰ τὴν ἀτμόσφαιραν πὸν πολλάκις ἐπεκράτησεν ὑποπεσοῦσαν εἰς τὰς δογματικὰς ἀκρότητας τῆς Δύσεως. Ὁ ἑλληνικὸς ἀνθρωπομορφισμὸς καὶ ἡ ἀνατολικὴ ἀνεκτικότης ὠδήγησαν εἰς ὀμαλωτέραν ἐξέλιξιν, τὴν ὁποίαν ἄλλωστε κατησφάλιζεν εἰς τὸ Βυζάντιον ἡ ἀπόλυτος κυριαρχία τοῦ αὐτοκράτορος, ὑποτάσσοντος — πλὴν ἐλαχίστων περιπτώσεων — τὰς ἐπιθυμίας τῆς συντεταγμένης Ἐκκλησίας, εἰς τρόπον ὥστε μόνον ἱστορικὸν ἔρεισμα νὰ μὴ ἠμποροῦν νὰ εὔρουν τὰ πρό τιμος χρόνου διακηρυχθέντα παρ' ἡμῖν, ἀλλ' εὐτυχῶς ἐγκαταλειφθέντα, φληναφήματα περὶ συναλληλίας μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας.

Ἀπέναντι τῶν νέων αὐτῶν διαμορφώσεων, εἰς τὴν Ἀνατολήν ἐδημιουργήθησαν ποικίλαι ἐλευθεριάζουσαι κινήσεις. Ἡ σπουδαιότερα ὑπῆρξεν ἡ τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ, τοῦ καὶ Πλήθωνος αὐτοκληθέντος. Ἡ κίνησις αὐτὴ ἐπῆρε τὸ πρόσχημα τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὸν Πλάτωνα. Εἰς τὴν οὐσίαν ἦτο πολιτικὸν καὶ πνευματικὸν κίνημα ἀποβλέπον εἰς μίαν ριζικὴν μεταβολὴν τῆς πορείας τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἦλθεν ὅμως πολὺ ἀργά. Ὁ ἑλληνισμὸς δὲν ἦτο πλέον ἱκανὸς νὰ μαζέψῃ τὰ φτερά του. Εἶχαν σκληρυνθῆ ἀπὸ τὴν συνή-

θειαν πὸν ἐδημιούργησεν ἢ ἐξοικειώσισ μετὴν εἰκόνα τοῦ ἀποφυλλιζομένου μεγαλείου. Καὶ ὁ Γεμιστός, νοῦς κατὰ βάσιν πολιτικός, συνεχίζων τὴν αὐτοκρατορικὴν παράδοσιν τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν δογμάτων εἰς τὸ συμφέρον τοῦ ἀσαφοῦς αὐτοῦ νεφελώματος πὸν ἤρχισε νὰ δημιουργῆται, τῆς πατριδος, πὸν μετὰ τετρακόσια μόνον χρόνια ὠλοκληρώθη τελείως ὡς ἔννοια καὶ ὡς πίστις, ἐξεκίνησεν ἀπὸ τὸν πλατωνισμόν, χωρὶς ὅμως οὔτε αὐτὸς οὔτε οἱ μαθηταὶ του καὶ ἰδίᾳ ὁ πολὺς Βησσαρίων — ἰδίως αὐτὸς — νὰ ἀρνηθῆ τὴν σύνθεσιν τῶν δύο φιλοσοφικῶν βάσεων τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ, διὰ νὰ ὀδηγηθῆ σιγὰ - σιγὰ πέραν τοῦ πλατωνισμοῦ μετὰ τὴν θλιβερὰν σύγκρουσίν του μετὸν Σχολάριον εἰς θεωρίας πὸν ἐστηρίζοντο εἰς ἀπραγματοποιήτα ἰδανικά. Ὁ φανατισμὸς πὸν πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀντίθεσιν ὀδηγεῖ εἰς ἀδιέξοδα. Τί δὲν ἐλέχθη τότε; Μήπως δὲν ἐγράφη ὅτι ὁ Γεμιστὸς μετεβλήθη εἰς Πλήθωνα τῆ ἐπιδράσει τῶν ἐθνικῶν; Ἡ μήπως δὲν ἔγραφεν ὁ μέγας Ἕλληνας καθολικὸς σεκρετάρης τοῦ Βασιλέως καὶ καθολικὸς κριτὴς τῶν Ρωμαίων, ἀπὸ δὲ τὸ 1450 μοναχὸς Γεννάδιος, καὶ κατόπιν τρεῖς Πατριάρχης, ὁ Γεώργιος Κορυτέσης ὁ Σχολάριος διατριβὴν κατὰ τοῦ Πλάτωνος καὶ ὑπὲρ τοῦ Ἀριστοτέλους; Ἡ δὲν εἶπε — φαίνεται πρᾶγματι ὅτι τὸ εἶπε — εἰς τὴν Φλωρεντίαν, ὡς ἀναφέρει ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος εἰς τὴν Σύγκρισιν Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους, ὁ Πλήθων κάτι πὸν λεγόμενον σήμερον δὲν θὰ ἐξένηζε κανένα, ἀλλὰ λεγόμενον τότε προεκάλεσε θύελλαν, ὅτι ἐντὸς ὀλίγον ὁ κόσμος ὅλος θὰ ἠσπάζετο μίαν ἐνιαίαν θρησκείαν, οὐχὶ τὴν χριστιανικὴν, οὔτε τὸν μουσουλμανισμόν, ἀλλὰ μίαν (οὐδετέραν τῶν δύο, ἀλλ' οὐχὶ διάφορον τῆς πατριδος); Καὶ ἔγραψε τότε ὁ Σχολάριος πρὸς τὸν Γεμιστὸν ὅτι «κυλίνονται εἰς τὸ ἀσυγχώρητον ψεῦδος ὅσοι τυχόν ἀνανεώνουν τὰ σαθρὰ τῶν ἐθνικῶν φληναφήματα, ὅσοι μετὰ τὴν λαμπρὰν τῆς μονοθεΐας ἀπόδειξιν προσπαθοῦν νὰ ἀναζωπυρώσουν τὴν σβεσθεῖσαν πλέον ἀλόγιστον ἐκείνην θεοποιίαν, ὅσοι διαμορφώνουν περὶ κόσμον καὶ βίου θεωρίαν σύμφωνον πρὸς τὰ διδάγματα τοῦ Ζωροάστρου, τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν Στωικῶν καὶ τοιαύτην τινὰ λόγων ὀμίχλην συνάγουν».

Βεβαίως εἰς τὸ βάθος οἱ καθ' ἡμᾶς διδάσκαλοι πλὴν τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου ὀλίγον ἀναφέρουν τὸν Ἅγιον Θωμᾶν. Ὁ Σχολάριος ἐνθερμὸς ὀπαδὸς του, τονίζων ὅμως μετὰ τὸ 1444 ὅτι διαφωνεῖ μετὸν Θωμᾶν ὡς πρὸς τὰς δογματικὰς διαφορὰς μεταξὺ Δυτικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ συνεχίζων τὴν παράδοσιν τοῦ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ κατὰ τῆς ἐνώσεως — δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς ἀπὸ πότε, διότι ἀρχικῶς, ἦτο ὑποστηρικτὴς τῆς ἐνώσεως — ἀλλ' ὅχι καὶ τὸν ἀντιθωμισμὸν αὐτοῦ, μετέφρασεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν μέγα μέρος τοῦ ἔργου του καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐστήριξε τὴν ἐπιχειρηματολογίαν του. Καὶ ἐπὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἴσως

καὶ ἀπὸ τὸν τίτλον *Contra gentiles* τοῦ Θωμᾶ, τὸν ὁποῖον, ὅπως εἶδομεν, ὁ Κυδώνης μετέφρασε «Καθ' Ἑλλήνων», ἐπηρεάσθη ὑποσυνειδήτως ὁ Σχολάριος εἰς τὴν κατὰ τοῦ Γεμιστοῦ ἐπιχειρηματολογία. Γενικώτερον ὁμως ἢ βασικὴ στροφή πού ἔδωσεν εἰς τὴν καθολικὴν θεολογικὴν σκέψιν ὁ Ἀκινάτης ὑπῆρξεν ἢ αἰτία τῆς δημιουργίας ἐλευθεριώτερον κλίματος, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐξεπήδησαν αἱ προσπάθειαι καὶ αὐτοῦ τοῦ Γεμιστοῦ. Καὶ τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι αἱ ἰδέαι τοῦ Ἀκινάτη ἐξέπρ ο σ ὡ π ο υ ν τ ῆ ν δ ι α γ ρ α φ ο μ ἔ ν η ν ἐξέλιξιν εἰς τὰς ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ τῆς κοινωνίας τοῦ καιροῦ του. Προανήγγελλαν τὴν ἀναγέννησιν τοῦ δυτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Ἡ σημερινή μου ἀνακοίνωσις δὲν ἔχει — εἶναι προφανές — οὔτε τὴν δυνατότητα οὔτε τὴν φιλοδοξίαν νὰ ἐξαντλήσῃ, οὔτε νὰ χαράξῃ κὰν μὲ πληρότητα τὸ φάσμα τῶν ἀνησυχιῶν τοῦ Ἀκινάτη. Διότι ἡ ἀνησυχία εἶναι εἰς τὸ βάθος κάθε δημιουργίας. Καὶ ἡ ἀναζήτησις, καὶ ἡ τόλμη νὰ λεχθοῦν τοῦλάχιστον ὅσα ἠμποροῦν νὰ διευκολύνουν κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ στοχαστοῦ εἰς τὴν ὑποβάθρῳσιν τῆς ὁδοῦ τῶν ἐνδεδειγμένων ἐκάστοτε πνευματικῶν ἐξελίξεων. Ἐκάστοτε, διότι πάντοτε περὶ («ἐκάστοτε») πρόκειται. Εἰς τοῦτο συνίσταται ὁ ἐμπειρισμὸς πού μᾶς ἐδίδαξεν ὁ Σταγειρίτης. Ἀλλὰ καὶ ἡ μεσότης εἰς τὴν ἐπιβολὴν τῶν λύσεων, τοῦ ἰδίου, πηγάζει καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὴν παρατήρησιν τῆς φύσεως, ἢ ὁποία δὲν κάμνει ἄλματα, ὅπως ἢ σκέψις τῶν δυνατῶν στοχαστῶν καὶ ἡ ἐπιθυμία τῶν ἀφελῶν δημαγωγῶν. Ἀλλὰ τῶν μὲν πρώτων αἱ ἐπιστάσεις μένουσιν εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ πνευματικοῦ γυμνασματος, τῶν δὲ δευτέρων αἱ ἐπιχειρήσεις ὁδηγοῦν εἰς ἀδιέξοδα.

Δὲν θέλω ὁμως νὰ μὴ μνημονεύσω τὴν ἐπίμονον ὑποστήριξιν τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἀκινάτη ὡς «διαδόχου τῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτέλους» ἀπὸ δύο Ἑλλήνων σοφούς, μεταστάντας ἐκ τῆς Ἀνατολικῆς εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ἐνωτικῆς προσπάθειας καὶ ἰδίᾳ μετὰ τὸ νανάγιον αὐτῆς καὶ εὐρισκομένους ἴσως ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς κρίσεως τοῦ ἠσυχασμοῦ. Ἀναφέρομαι εἰς τὸν Δημήτριον Κυδώνην ἀφ' ἑνός, καὶ εἰς τὸν Μητροπολίτην Νικαίας καὶ εἶτα Καρδινάλιον πολὺν Βησσαρίωνα ἀφ' ἑτέρου.

Ὁ Ἅγιος Θωμᾶς, συνθέτων τὴν ἀπέραντον ἐγκυκλοπαιδείαν πού ἀποτελεῖ ἢ ἡμιτελής ἄλλωστε *Summa theologica* αὐτοῦ, προσεπάθησεν, ὅπως καὶ εἰς τὰ ἄλλα ἔργα του, νὰ εὔρῃ τὴν ἀλήθειαν, συνισταμένην εἰς τὴν ἄρσιν τῶν ἀντιθέσεων εἰς κάθε πρόβλημα. Ἄν ἐλέγομεν ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ ἔνα εἶδος συνθέσεως, δὲν θὰ εἴμεθα πολὺ μακρὰν τῆς ἀληθείας.

Ἄς σημειωθοῦν δύο θεμελιώδη θέματα μὲ τὰ ὁποῖα ἠσχολήθη. Εἰς τὸ *Tractatus de justitia* εἰς τὴν *pars secunda secundae* τῆς *Summae* ὑπάρχει μία

σειρά ὀρισμῶν τοῦ δικαίου (Qu. 57-58) ποὺ πρέπει νὰ συνδυασθοῦν μὲ τὴν εἰς τὸ Tractatus de legibus εἰς τὴν pars prima secundae 90-109 κατάταξιν τῶν νόμων εἰς αἰωνίους, φυσικοὺς, ἐξ ἀποκαλύψεως θείουσ καὶ ἀνθρωπίνους ποὺ ἀποτελοῦν τὸ θετικὸν δίκαιον (jus positivum. Βλ. καὶ S. T. Πα Παε, 95, 57 Art 2. Ἀνάλογος εἶναι ἡ θεμελίωσις τῶν πηγῶν τοῦ Ἀκολουθῶν πάντοτε τὸν Ἀριστοτέλη λέγει: «leges habent maximam virtutem δικαίου. ex consuetudine, ut philosophus dixit» (97, 2). Μὲ ὀλίγην καλὴν θέλησιν οἱ ἀφορισμοὶ αὐτοὶ τοῦ Ἀκινάτη, συνθετιμένοι μὲ τὴν περὶ Πολιτείας καὶ περὶ νομοθετικῆς ἐξουσίας θεωρίαν του, θὰ ὠδήγουν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ἅγιος Θωμᾶς ὑπῆρξε Πρόδρομος τοῦ Bodin, τοῦ Montesquieu καὶ τοῦ Rousseau καὶ εἰσηγητῆς τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος.

Ἐπάρχει πράγματι, ἐν καταπληκτικὸν κείμενον τοῦ Ἁγίου Θωμᾶ. Ὁ πρόλογός του εἰς τὴν In libris politicorum Aristotelis expositio.

Ἀναλύων τὰ Φυσικὰ ἀρχικῶς τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ παραβάλλον τὴν διαδικασίαν τῆς δημιουργίας τῆς τεχνικῆς, ἀποτελέσματος τῆς νοήσεως τοῦ ἀνθρώπου, μὲ ἐκείνην τῆς φύσεως ἀποτελέσματος τῆς νοήσεως τοῦ Θεοῦ καταλήγει εἰς τὴν διαπίστωσιν ὅτι ἐξ ὄλων τῶν πρακτικῶν, δηλαδὴ τῶν μὴ καθαρῶς πνευματικῶν ἐπιστημῶν ἢ ἀναφερομένη εἰς τὸ Ἄστυ, ἢ πολιτικὴ, εἶναι ἡ σπουδαιότερα, ὀδηγοῦσα κατὰ μίμησιν τῆς φύσεως εἰς τὴν εὐγενῆ καὶ τελείαν συνόπαρξιν τῶν ἀνθρώπων.

Si igitur principalior scientia est quae de nobiliori et perfectiori, necesse est politicam inter omnes scientias principalorem et architectonicam omnium aliarum utpote considerans ultimum et perfectum bonum in rebus humanis. Et propter hoc philosophus dicit in fine decimi Ethicorum quod ad politica perficitur philosophia, quae est circa res humanas».

Ἡ στερεὰ φιλοσοφικὴ σκέψις τοῦ Ἀριστοτέλους εἰσέρχεται διὰ τοῦ Ἀκινάτη εἰς τὴν ἀγορὰν τοῦ ὑστέρου Μεσαίωνος, ὑπερφαλαγγίζουσα τὰ δόγματα περὶ ἐλέω Θεοῦ ἢ φύσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐξουσίας καὶ προσανατολιζομένη πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ «κοινοῦ καλοῦ», ἢ ὁποία εἶναι ἡ βασικὴ ἀφετηρία τῆς θεμελιώσεως τῆς δημοκρατίας.

Δυστυχῶς ἂν ἤθελα νὰ ἀναφέρω μόνον ὄλα τὰ θέματα μὲ τὰ ὁποία ἡσχολήθη ὁ Ἀκινάτης, ἐφαρμόζων τὴν ἰδίαν πάντοτε μέθοδον τῆς συνθέσεως ἢ μᾶλλον τῆς ἀποσυνθέσεως τῶν ἀντιθέσεων, δὲν θὰ ἔτελείωνα ποτέ.

Θὰ ἐπισημάνω δύο μόνον ἐκ τῶν πολλῶν σημείων τῆς σκέψεώς του.

Τὸ πρῶτον εἶναι ἡ κοινωνική του ἀνησυχία. Εἰς ἕνα κόσμον πὸν ἐθεώρει τὰ πάντα καλῶς διατεταγμένα, ὁ Ἅγιος Θωμᾶς ὑπεγράμμισε τὴν ὕπαρξιν τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας. Εἰσήγαγε τὴν ἔννοιαν τῆς δικαίας ἀμοιβῆς τῆς ἐργασίας καὶ ἰδίως τῆς χειρωνακτικῆς, δηλαδή τῆς συνυφασμένης μὲ τὴν διάρθρωσιν μιᾶς κοινωνικῆς συγκροτήσεως πὸν δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ ἀπαλλαγῇ, παρὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ἀπὸ τὴν ψυχικὴν ἀπορρόφησιν τῆς δουλείας ὡς φυσικοῦ φαινομένου.

Ἀπήχησις τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι καὶ ἡ διάκρισις τοῦ Ἀκινάτη μεταξὺ δουλικῶν καὶ ἐλευθερίων ἐργασιῶν, ἀπήχησις ὅμως βαίνουσα πέραν τῶν πλαισίων τοῦ διδασκάλου μὲ τὸν τονισμὸν τῆς δικαίας ἀμοιβῆς τῆς ἐργασίας. Περαιτέρω τὸ δίκαιον τῆς προσωπικότητος πὸν ἀποτελεῖ διὰ τὸν Ἅγιον Θωμᾶν θεμελιώδη κρῖνον τῆς κοινωνικῆς του θεωρίας. Προχωρῶν πέραν τοῦ Ἀριστοτέλους ὁ Ἀκινάτης θεωρεῖ ὅτι εἰς κάθε ἄτομον, πέραν τῆς γενικῆς φύσεώς του ὡς ἀνθρώπου, ὑπάρχει καὶ μία εἰδικὴ κλίσις (Ia, 14, 11, IIa IIae, 64, 2), τὸ π ρ ὁ σ ω π ο ν καὶ τοῦτο εἶναι τὸ τελειότερον δημιούργημα τῆς φύσεως.

Εἶπον πρὸ ὀλίγον ὅτι ὁ Ἀκινάτης εἰς τὰ προλεγόμενα τῶν Πολιτικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπανέρχεται εἰς τὴν θεμελιώδη ἔννοιαν τῆς πολιτικῆς ὡς Ἐπιστήμης τοῦ ἄστεως καὶ τῆς συνεργασίας τῶν ἀνθρώπων. Εἰδικεύων δὲ τονίζει ὅτι τὸ ἄτομον εἶναι τ ὀ τ μ ῆ μ α τοῦ ἄστεως ὡς πολίτης καὶ διὰ τοῦτο τὰ συμφέροντά του πρέπει νὰ ὑποχωροῦν πρὸ τῶν συμφερόντων τοῦ συνόλου, δηλαδή τοῦ «κοινοῦ καλοῦ». Ἐγραφα πρὸ 30 ἐτῶν ὅτι εἰς τὴν ἀρχαιότητα ὁ πολίτης ἦτο παντοδύναμος, ἀλλ' ὡς ἄτομον ἐλάχιστα δικαιώματα εἶχε. Τὸ ἀ ν τ ῖ θ ε τ ο ν ἀπὸ ὅ,τι συνέβη μὲ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ἀτομισμού εἰς τὴν σύγχρονον ζωὴν καὶ τὸ δίκαιον. Ὁ Ἅγιος Θωμᾶς θεωρεῖ ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι τ ι π λ έ ο ν τ ο ῦ π ο λ ῖ τ ο υ. Ὡς ψυχὴ ξεπερνᾷ τὸ ἄστυ. Δημιουργεῖ οὕτως ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀκινάτη νέαν μορφήν ἀνθρωπισμοῦ καὶ ἀποτελεῖ μετάβασιν εἰς τὰς καὶ σήμερον ἐκκολληπτομένας νέας μορφὰς τοῦ δικαίου.

Τὸ δεύτερον σημεῖον τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀκινάτη πὸν πρέπει ἰδιαιτέρως νὰ τονίσω, διότι εἶχε σημαντικὴν ἐπίδρασιν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς συγχρόνου θεωρίας τοῦ δικαίου, εἶναι αἱ ἀπόψεις του περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ «φυσικοῦ δικαίου», πὸν ἔχουν σχέσιν καὶ μὲ ὅσα εἶπα πρὸ ὀλίγον.

Ἡ ἰδέα τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι ἔ μ φ υ τ ο ς εἰς τὸν σκεπτόμενον ἄνθρωπον. Τὸ δόγμα, τὸ ὁποῖον διδάσκεται σήμερον καὶ ἀπορροφᾶται εὐχερῶς λόγῳ τῆς ἀπλότητός του καὶ τῆς θετικότητός του ἀπὸ τοὺς νεοσοῦς τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, συνίσταται εἰς τὸ ὅτι τὸ δίκαιον εἶναι «σύνολον ἐξουσιαστικῶν κανόνων

τιθεμένων υπό τῆς Πολιτείας πρὸς ρύθμισιν τῆς συμβιώσεως τῶν ἀνθρώπων». Φυσικὰ τὸ δόγμα αὐτό, ἀπόσταγμα τοῦ θετικισμοῦ καὶ ἀπομεινάριον τῆς ἱεροκρατικῆς θεωρίας ὄλων τῶν θρησκειῶν καὶ ὄχι μόνον ἄλλωστε τῆς ἰουδαϊκῆς, εἰς τὴν ὁποίαν τὸ ἱεροκρατικὸν αἶσθημα τοῦ δικαίου παρέμεινε μέχρι ἐσχάτων, ἀλλὰ κατὰ τῆς ὁποίας ἔβαλεν, ὡς εἶπον ἀνωτέρω, ὁ Ἄκινάτης καὶ συνέπεια τῆς ἱμπεριαλιστικῆς πρακτικῆς τῶν κρατικῶν ὁμοιογενειῶν τῶν νεωτέρων χρόνων ποὺ εἶναι εἰς τὴν οὐσίαν καὶ αὐτὴ ἱεροκρατικὴ, ὅλα τὰ λέγει ἐκτὸς τοῦ τί εἶναι π ρ ὶ γ μ α τ ι τ ὸ δ ῖ κ α ι ο ν. Καὶ ὑπερκάμπτεται μὲν ἔτσι ἢ δυσκολία, τὴν ὁποίαν οὐτε, φεῦ! οἱ ἀρχαῖοι Ἐλληνες κατώρθωσαν νὰ ἀντιμετωπίσουν, περὶ τῆς οὐσίας τοῦ δικαίου, παραμένει ὅμως ἀνάπηρος ὁ ἀναζητῶν τὸ βαθύτερον νόημα τῶν θεσμῶν καὶ συνεπῶς χωλαίνει ἢ διδασκαλία τῆς ἀναζητήσεως ἐκάστοτε τῶν λύσεων ποὺ πρέπει νὰ δώσῃ ὁ νόμος εἰς τὰ καθημερινὰ κοινωνικὰ προβλήματα. Ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου, χαρακωνομένη εἰς τὴν τυπικὴν ἢ νομικὴν λογικὴν ποὺ οἰκοδομεῖ τὸ ἴδιον τὸ δίκαιον καὶ χωρὶς τὴν ὁποίαν εἶναι βεβαίως ἀδύνατος ἢ συναρμογὴ τῶν λύσεών του καὶ διὰ τὰ σαφῆ καὶ διὰ τὰ ἀσαφῆ, γλιστρᾷ κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν ξηρότητα ἀποστεωμένων πολλάκις θεσμῶν, ἢ ἐπιβίωσις τῶν ὁποίων ὠθεῖ συνήθως ὡς πρὸς μόνην ἔξοδον εἰς τὴν ἐπανάστασιν.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ ὅμως νὰ τονίσω εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τὴν θεμελιώδη σημασίαν τῆς εἰσφορᾶς τοῦ Ἄκινάτη εἰς τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ δικαίου.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰς τὰς πρώτας κοινωνίας τὸ δίκαιον ρυθμίζεται ἀπὸ τοὺς φορεῖς τῆς θρησκείας. Οἱ ἱεροφάνται ὑπῆρξαν οἱ ἀρχικοὶ καταπιστευματοῦχοι τοῦ δικαίου εἰς τὴν Ρώμην. Καὶ ἡ Παλαιὰ Διαθήκη καθορίζει ἐξουσιαστικούς κανόνας δικαίου ποὺ συγγεόμενοι μὲ τὴν θρησκευτικὴν ἠθικὴν ἀποτελοῦν τὸν «νόμον». Καὶ ἡ Παλαιὰ Διαθήκη διακρίνει τὸν «νόμον» καὶ τοὺς «Προφήτας» κατὰ τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασιν τῶν Ἑβδομήκοντα. Ἡ Ἐξοδος, τὸ Λευιτικὸν καὶ τὸ Δευτερονόμιον καθιερώνουν κανόνας θετικοῦ, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, δικαίου ὠπλισμένους μὲ νομικὸν ἐξαναγκασμὸν, *justicialia* κατὰ τὸν λατινικὸν ὄρον. Τὴν ἰδίαν γραμμὴν ἀκολουθεῖ καὶ ὁ χριστιανισμὸς τοῦ Ἁγίου Ἀύγουστίνου. Τὰ πλεονεκτήματα καὶ τὰ μειονεκτήματα τῶν θρησκειῶν παραμένουν καὶ ὅταν ἐξελίσσονται ἢ μεταβάλλονται αἱ θρησκείαι. Ὅπως καὶ τὰ τῶν καθεστῶτων πολιτικῶν ἢ κοινωνικῶν. Ὅνομα μόνον ἐκάστοτε ἀλλάσσουν. Ὁ χριστιανισμὸς εἶχε διαφορετικὰς ἀρχὰς καὶ τὰ δόγματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης κατηργήθησαν (*evacuata per adventum Christi*), ἀλλὰ εἰς τὰ ἐρείπια τῶν καταργηθέντων δογμάτων τῆς *Torah*, ἔθεσε τὰ ἰδικά του δόγματα μὲ τὴν ἰδίαν δὲ ἱεροκρατικὴν ἐπιβολήν.

Ἡ κοινωνία ὅμως ἐξειλίχθη, ὁ ἄνθρωπος ἀπέκτησε δικαιώματα ἐναντι τῆς ζωῆς καὶ φορεὺς τῶν νέων διαμορφώσεων, ἐντριβῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς, ἀλλὰ

ΠΑΑ 1974

καὶ τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς παιδείας, ὁ Θωμᾶς διακρίνει μεταξὺ τοῦ νόμου καὶ τοῦ δικαίου μεταξὺ *lex* καὶ *jus* καὶ μελετᾷ εἰς διαφορετικὰ μέρη τοῦ ἔργου του τὰς δύο αὐτὰς ἐκδηλώσεις. Εἰς τὴν *Summam theologiam* τὸ θέμα *De lege* ἐρευνᾶται εἰς τὴν *Pars Ia Paε*, 90 ἐπ., ἐνῶ τὸ *De jure* εἰς τὴν *IIa Paε*, 57 ἐπ. Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ἢ *Les Vetus* χάνει ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὴν σημασίαν της, ἡ δὲ Καινὴ συντίθεται πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου, ἰδέαν Ἀριστοτελικὴν καὶ ρωμαϊκὴν, πὺν δὲν συνίσταται εἰς τὸ τί λέγει ὁ «νόμος», δηλαδὴ ἡ θρησκεία, ἀλλὰ τί ἐπιβάλλει ἡ ἀνθρωπίνη κρίσις, δηλαδὴ, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, ἡ κοινωνικὴ συνείδησις, φωτιζομένη ὁμως, ὅπως λέγει ὁ Θωμᾶς, ἀπὸ τὴν Φύσιν, πὺν φωτίζεται καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὸν Θεόν, *humano arbitrio reliquuntur*, ὅπως ἐσημείωσα ἀνωτέρω. Ὁ ἄνθρωπος καὶ ὄχι τὸ ἱερατεῖον καθορίζει τὸ *suum quique tribuere*. Δὲν εἶναι δὲ τὸ δίκαιον μόνον ἢ *ars boni et aequi*, ἀλλ' ἀκόμη καὶ ἡ *ars qua cognoscitur quid sit justum*. *Justum* καὶ ὄχι *lex*.

Ἡ πελωρία εἰσφορὰ τοῦ Ἀκινάτη συνίσταται εἰς αὐτὴν τὴν οὐσιαστικὴν ἐπανάστασιν εἰς τὸ δίκαιον, τὴν ὁποίαν ὁ 19^{ος} αἰὼν μὲ τὸν θετικισμόν του ἠθέλησε νὰ ἀνατρέψῃ.

Θέμα σχετιζόμενον μὲ τὸ ἐξεταζόμενον εἶναι τὸ τῆς συμβολῆς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου εἰς τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἐξέλιξιν τῆς ἀντιμετωπίσεως τοῦ δικαίου ἀπὸ τὸν χριστιανισμόν. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἄλλοι μὲν ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Παῦλος συνετέλεσεν εἰς τὴν ἑλληνοποίησιν τοῦ χριστιανισμοῦ, διότι ἀνέτρεψε τὴν ἐσχατολογικὴν θεμελίωσιν πὺν παρηκολούθησε τὴν διδασκαλίαν τοῦ Σωτῆρος εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἐπεκτάσεώς της. Τὸν ἄνθρωπον τὸν κυριαρχεῖ πάντοτε ἡ ἰδέα τοῦ κατακλυσμοῦ καὶ τῆς ἐξαφανίσεως. Καὶ εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Σωτῆρος ἦτο λίαν διαδεδομένη ἡ πίστις τῆς ἐπικειμένης καταστροφῆς, μὲ τὴν ὁποίαν καὶ ἐξηγεῖται κατὰ πολὺ ὁ φανατισμὸς τοῦ προσηλυτισμοῦ. Ἀνέλυσα τὴν ἰδέαν αὐτὴν πὺν ἐκυριάρχει εἰς τὴν ἐβραϊκὴν κοινωνίαν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Χριστοῦ πρὸ ἐτῶν εἰς τὴν μελέτην μου διὰ «τὸ πολιτικὸν καὶ κοινωνικὸν νόημα τοῦ μηνύματος τοῦ Ἰησοῦ», εἰς τὸν ἕκτον τόμον τοῦ «Χριστιανικοῦ Συμποσίου». Ἡ ἰδέα ὁμως αὐτὴ εἶναι ξένη πρὸς τὴν ἑλληνικὴν νοοτροπίαν. Καὶ ὁ Παῦλος, ὅπως ὀρθῶς λέγει ὁ *Albert Schweitzer*, ἀπεμακρόνθη ἀπὸ αὐτὴν, καταστήσας οὕτω δυνατὴν τὴν ἀπὸ τοῦ Ἰγνατίου κατὰ τὸν δεῦτερον αἰῶνα θεμελίωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως, ἡ ὁποία εἶχεν ἤδη παραλλήλως εἰσβάλει μὲ τὸ 4^{ον} *Εὐαγγέλιον*, τὸ *Κατὰ Ἰωάννην*, εἰς τὸ λατρευτικὸν πλέγμα τῆς νέας θρησκείας. Ὁ Παῦλος ὁ ἴδιος εἶναι ἀμφίβολον, ἂν παρὰ τὸν ἐπηρεασμὸν του ἀπὸ τὸν ἑλληνισμόν, καὶ ἰδίως ἀπὸ τὴν προσπάθειάν του ἀποκολλήσεως τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὸν ἰουδαϊσμόν, συνέδεσε

τὴν νέαν θρησκείαν μὲ ἀπ' εὐθείας τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν. Ἀποβλέπει μᾶλλον εἰς κοσμοπολιτικὰ πλαίσια, δυσνόητα μὲν, ἀλλ' ἑλκυστικά, διὰ τὴν ἐποχὴν του.

Ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν σκέψεων αὐτῶν δὲν θὰ ἦτο ἄσκοπον νὰ σκεφθῶμεν ὅτι ἴσως εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἐθνῶν νὰ ὑπῆρχεν ἡ ἰδέα τοῦ «Νόμου», ἐνὸς νέου ὅμως «Νόμου» χριστιανικῆς ἀφειτηρίας ὡς ὄπλου ἐπιβολῆς τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ὁποίαν βλέπομεν ἔπειτα εἰς τὸν Ἅγιον Ἀύγουστίνον. Ἐν τούτοις εἰς τὴν Ἀνατολήν, εἰς τὴν ὁποίαν, περισσότερον πάσης ἄλλης γῆς, ὁ χριστιανισμὸς ὑπέστη τὴν κυρίαρχον ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως, οὐδέποτε ἐπεκράτησεν ἡ ἰδέα τοῦ κυριάρχου θρησκευτικοῦ «Νόμου». Οἱ αὐτοκράτορες ἐνομοθέτουσαν καὶ ὄχι ἡ Ἐκκλησία. Καὶ ἔπρεπε νὰ πέσῃ τὸ Βυζάντιον διὰ νὰ ἐπιβάλλουν οἱ Τούρκοι τὴν ἰσλαμικὴν ἀντίληψιν τοῦ Νόμου πὸν συνήρτησε μὲ τὴν θρησκείαν τὸ δίκαιον καὶ ἀνέθεσεν εἰς τοὺς κληρικοὺς τὴν θεμελίωσιν τῶν κανόνων του. Μολονότι πρέπει νὰ λεχθῆ ὅτι κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν οἱ Πατριάρχαι καὶ οἱ Δεσπόται θεωροῦντες ἑαυτοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ αὐτοκράτορος οὐδέποτε ἔφθασαν εἰς τὰς ὑπερβολὰς τῆς Δύσεως... Διὰ τοῦτο ὀρθῶς λέγομεν ὅτι ἡ Ἀνατολὴ ὁ ἐ ν ε ἰ χ ε Μ ε σ α ἰ ῶ ν α.

Εἶπον, ὅτι εἰς τὸ ἀδιέξοδον ἔδιδε λύσιν ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία ἀκολουθοῦσα τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἁγίου Ἀύγουστίνου καὶ ἐπιβάλλουσα τὴν ἀπόλυτον ἐφαρμογὴν τοῦ κανονικοῦ δικαίου, δηλαδὴ μόνον τοῦ ἐκ Θεοῦ προερχομένου δικαίου. Φυσικὰ τὸ πρόβλημα ἔτσι δὲν ἐλύετο. Ἡ ἀντίδρασις ἤρχισε μὲ τὴν Σχολὴν τῆς Βολωνίας, ἡ ὁποία ἀνεζήτησε λύσεις εἰς τὸ Ρωμαϊκὸν Δίκαιον, ἐντασσόμενον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον εἰς τὰς συνθήκας τῆς ἐποχῆς του. Τὸ Ρωμαϊκὸν Δίκαιον ὅμως κατεδιώκετο ἀ π η ν ῶ ς ἐπὶ μακρὸν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλὰ τὸν 13ον αἰῶνα ἡ κατάστασις τῆς κοινωνίας καὶ τῶν πνευμάτων εἶχεν ἀλλάξει. Ἐγίνετο ἀντιληπτὸν ὅτι εἰς τὸ ἀδιέξοδον δίδει πιθανότητα λύσεως μόνον ὁ στοχασμὸς τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου, ἀναζητοῦντος εἰς τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων, ὅπως ἐκάστοτε διαμορφώνονται εἰς τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον μιᾶς ἐποχῆς καὶ μιᾶς χώρας, τὸ δίκαιον «δίκαιον», ἐκεῖνο δηλαδὴ πὸν εἶναι τὸ δίκαιον, ὄχι πὸν ἰσχύει διότι τὸ θέλει ἡ Ἐκκλησία ἢ καὶ ὁ νόμος, ἀλλὰ πὸν ἡ φύσις ἐπιβάλλει νὰ ἰσχύῃ εἰς δεδομένην στιγμὴν. Ποῖον ὅμως εἶναι τὸ «φυσικὸν» αὐτὸ δίκαιον;

* * *

Ἀνάγκη ἀναπότρεπτος τῆς ἐπιτυχίας τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως εἶναι ἡ σύνθεσις δύο ἀδυσωπῆτων πραγματικότητων. Τῆς φυσικῆς ἰδιοσυστασίας τοῦ ἀνθρώπου, πὸν ἐκδηλοῦται μὲ τὰ διάφορα ἔνστικτα αὐτοῦ καὶ τῆς ἀναγνωρίσεως

της σημασίας τῶν ἰδίων ἐνστίκτων εἰς ὄλους τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Εἰς τοῦτο συνίσταται ἡ κοινωνικοποίησις τῶν ἐνστίκτων.

Οὐδεμίαν ἔχει διὰ τὸ θέμα μας σημασίαν ἡ ἔννοια τοῦ ἐνστίκτου μὲ τὸ ἱατρικὸν ἢ τὸ βιολογικὸν του περιεχόμενον. Οὔτε καὶ ἡ ἀπαρίθμησις. Εἶναι ἐνστίκτον ἡ ἐλευθερία; Δηλαδή τὸ αἴτημα τῆς ἐλευθερίας; Ἡ ἰσότης, ὅπως πιστεύω ἐγώ; Ἡ ὄχι. Δὲν ἤμποροῦν ὅμως νὰ ἀμφισβητηθοῦν μερικὰ τοῦλάχιστον ἐνστίκτα. Ὅπως τὸ ἐνστίκτον τῆς ὑποταγῆς εἰς τὸ ὑπερφυσικὸν διὰ τῆς θρησκείας, τὸ ἐνστίκτον τῆς διαιωνίσεως τοῦ εἴδους διὰ τῆς ἀναπαραγωγῆς («καὶ τῶν ὑπεσχημένων ἀγαθῶν τῆς ἀπολαύσεως») καὶ τὸ ἐνστίκτον τῆς οἰκιοποιήσεως τῶν ἀγαθῶν διὰ τῆς κατοχῆς των εἴτε λέγεται ἰδιοκτησία αὕτη εἴτε νομή, εἴτε ὀπωσθήποτε ἄλλως. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἐνστίκτα εἶναι ἐξατομικευμένα, κοινωνικοποιοῦνται ὅμως διὰ τῶν θεσμῶν. Ἡ κοινοκτημοσύνη καὶ τῶν γυναικῶν καὶ τῶν ἀγαθῶν εἶναι ποιητικὰ κατασκευάσματα μεγάλων πνευμάτων.

Ἰσχύει διὰ τοὺς θεσμοὺς αὐτοὺς ὅ,τι ἔγραψεν ὁ πολὺς Jhering δι' ἄλλην πρακτικὴν αὐτὴν συνθήκειαν τῆς ἀστικῆς ζωῆς, συνδεδεμένην ὅμως καὶ αὐτὴν μὲ τὸ ἐνστίκτον τῆς οἰκιοποιήσεως τῶν ἀγαθῶν ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς ἀμοιβῆς ὑπηρεσιῶν. Ἐγραψε λοιπὸν ὁ Jhering ὅτι τὸ φιλοδώρημα — διότι περὶ αὐτοῦ πρόκειται — ὅταν τὸ ἀποδιώξῃς διὰ τῆς θύρας ἐπανεισέρχεται ἀπὸ τὸ παράθυρον. Τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἰδιοκτησίαν καὶ μὲ τὴν γενετήσιον ὀρμήν. Τὸ βλέπομεν εἰς κάθε μας βῆμα, ἰδίως εἰς τὴν γενεάν μας, γενεὰν τῶν σοσιαλιστικῶν πειραμάτων, τὰ ὅποια κατώρθωσαν μὲν ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ δαμάσουν τὸν πλοῦτον, ὄχι ὅμως τὴν ἰδιοκτησίαν. Τὸ ἴδιον συνέβη καὶ μὲ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα.

Αἱ κοινωνίαι προσπαθοῦν νὰ ἐπιτύχουν τὴν καλυτέραν, δηλαδή τὴν μονιμωτέραν ἐκάστοτε σύνθεσιν. Ἐπαναλαμβάνω ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ θέματος τοῦ γάμου ἀπὸ τὸν Ἀκινάτην εἶναι ὑπόδειγμα τῆς ἐπιτυχοῦς αὐτῆς ἰχνηλασίας. Βεβαίως πάντοτε αἱ ρυθμίσεις ἀφήνουν κενά, διότι τὸ ἐνστίκτον εἶναι ἰσχυρότερον ἀπὸ τοὺς νομοθέτας. Πάντοτε εἴχομεν δύο εἶδη γάμων, τὸν ἐπίσημον καὶ τὸν χαλαρὸν ἢ ἀνεπίσημον. Καὶ σήμερον. Καὶ πάντοτε ἡ ἰδιοκτησία δέχεται μὲν περιθωριακὰ πλήγματα, ἀπολήγοντα εἰς τὴν ἀπαραίτητον διὰ τὴν κοινωνικὴν συμβίωσιν χαλιναγώγησίν της, οὐδέποτε ὅμως ἐξέλιπε μὲ τὴν διάταξιν οἰουδήποτε οὐκαζίου. Φορεῖς ἠλλάξε πολλάκις, πρᾶγμα πού ὠδήγησεν εἰς τὸν ὀρισμὸν τῆς ἐπαναστάσεως ὡς «μηχανισμοῦ μετατοπίσεως τῶν περιουσιῶν». Καὶ οὐδέποτε ἀπέθανε τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, εἴτε ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς ἐπισήμου θρησκείας, εἴτε ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν ποικίλων αἱρέσεων, ἀπὸ τὰς ὁποίας κατακλύζονται καὶ αἱ σύγχρονοι ἀκόμη κοινωνίαι εἰς ὄλον τὸν κόσμον.

Δὲν εἶναι δυνατὸν δι' ὅλα αὐτὰ νὰ ἀναφέρω τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἀκινάτη. Ὑπάρχουν ὅμως ὅλα καὶ δι' ὅλα.

Ἡ μεγάλη δυσκολία πού παρουσιάζεται διὰ τὴν Θεολογίαν νὰ θεμελιώσῃ τὸ φυσικὸν δίκαιον ἐπὶ κοινωνικῆς βάσεως εἶναι ὅτι τὸ φαινόμενον ἄνθρωπος, ἐνῶ γίνεται δεκτὸν ὅτι ὑπάρχει ὡς γεγονὸς οἷον εἶναι, ἀμφισβητεῖται, λόγῳ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος ἰδίως — εἶναι καὶ τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα μία λύσις σωτηρίας διὰ τὸν θεολόγον — ἂν εἶναι οἷον ἔπρεπε καὶ συνεπῶς πρέπει νὰ εἶναι. Ἡ ἄποψις τοῦ Οὐλπιανοῦ ὅτι *jus naturale est quod natura omnia animalia docuit* πλήττεται ἀπὸ τὴν διαταγὴν τοῦ Γρατιανοῦ, ὅτι μόνον τὸ ἱερὸν δίκαιον εἶναι φυσικὸν (*Decretum Gratianum*), λησμονοῦντος τὴν περὶ «συντηρήσεως» διδασκαλίαν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου.

Τὸ θετικὸν δίκαιον ἐν τούτοις εἶναι ἀνάγκη ὄχι ἐξαγνισμοῦ διὰ τὸ ἁμάρτημα, εἶναι ἀνάγκη διὰ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν. Λέγομεν σήμεραν διὰ τὴν κοινωνικὴν συμβίωσιν.

Ἐὰν ἠθέλαμεν νὰ ἀπλουστεύσωμεν περισσότερον τὴν πολὺ ἀπλουστέραν, φυσικά, ἀπὸ τὴν τοῦ Θεοῦ Αὐγουστίνου φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου τοῦ Ἀκινάτη, εἰς τὴν ὁποίαν ἐν τούτοις διακηρύσσει ὅτι στηρίζεται, θὰ ἔπρεπε νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ Ἅγιος Θωμᾶς θεωρεῖ τὸ ἀνθρώπινον ἢ θετικὸν δίκαιον, καθ' ὃ μέρος ἐπικρατεῖ, ὡς προῖόν τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον πηγάζει ἀπὸ τὸ αἰώνιον ἢ «αἰδίου» κατὰ Σχολάριον δίκαιον (*jus aeternum*), δηλαδὴ τὸν αἰώνιον λόγον τοῦ Θεοῦ πού κυβερνᾷ τὸν κόσμον. Τὸ φυσικὸν δίκαιον εἶναι τὸ τμήμα τοῦ αἰωνίου δικαίου πού ἢ λογικῇ τῶν ἀνθρώπων ἢ μπερεῖ νὰ σὺλλάβῃ, ὡς πρὸς τὴν ζωὴν καὶ τοὺς θεσμοὺς πού τὴν κυβερνοῦν. Δὲν εἶναι δὲ ἕξις, διότι ὑπάρχει καὶ ἐν τοῖς νηπίοις. Τὸ ἀνθρώπινον δίκαιον ἐξ ἄλλου εἶναι ἀπαραίτητον, διότι οἱ ἄνθρωποι δὲν συμπεριφέρονται αὐτομάτως σύμφωνα μὲ τὰς ἐπιταγὰς τῆς φύσεώς των. Ἡ τελευταία αὐτῆ διαπίστωσις ὀδηγεῖ τὸν Ἅγιον Θωμᾶν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι, ὅταν τὸ θετικὸν δίκαιον εἶναι ἀντίθετον πρὸς τὸ φυσικὸν δίκαιον, δὲν εἶναι ὑποχρεωτικόν, διότι «δὲν εἶναι δίκαιον, ἀλλὰ διαφθορὰ τοῦ δικαίου».

Ὁ Προτεσταντισμός, καὶ ἰδίᾳ ὁ Καλβίνος, ἐπανερχεται εἰς τὸν Ἅγιον Αὐγουστίνον καὶ θεωρεῖ τὴν θείαν «χάριν» ὡς βᾶσιν τοῦ θετικοῦ δικαίου, ἢ ὁποία ὅμως ἐμφανίζεται εἰς κάθε ἄνθρωπον, ὄχι ὡς κανὼν ἀλλ' ὡς «σφραγὶς δωρεᾶς».

Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἀκινάτη συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ἐξεκόλλησεν ἀπὸ τὸ θεῖον τὸ φυσικὸν δίκαιον, πού ἐστηρίζετο εἰς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν καὶ μόνον. Ἀκολουθῶν τὸν Ἀριστοτέλη. Ὅταν ὁ Hugo Grotius ἔλεγε τέσσαρας αἰῶνας μετὰ τὸν Ἅγιον Θωμᾶν ὅτι τὸ φυσικὸν δίκαιον θὰ ἦτο τὸ ἴδιον «*et si daremus Deus non esse*», εἰς τὴν βασικὴν διέξοδον πού ἔδιδεν ὁ Ἀκινάτης ὥφειλε τὴν ὠθησιν.

Ἡ διαφορὰ εἶναι — πού ἄλλωστε δὲν εἶναι διαφορὰ — ὅτι ὁ Ἀκινάτης εἰσήγε τὸ κοινωνικὸν στοιχεῖον τῆς ὑποστάσεως τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον συνύφαινε μὲ τὸ γενικώτερον ἐνδιαφέρον τοῦ Θεοῦ. Εἶναι καταπληκτικὴ ἢ νατουραλιστικὴ θεμελίωσις, ἢ στηριζομένη εἰς τὰς ἀνθρωπολογικὰς παρατηρήσεις τοῦ Ἀριστοτέλους, κυρίως τὰς περιλαμβανομένας εἰς τὰ ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων συναθροισθέντα μελετήματα ὑπὸ τὸν τίτλον *Parva naturalia*, τῆς μονογαμίας καὶ γενικώτερον τοῦ θεσμοῦ τοῦ γάμου ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ. «Αἱ ἀρεταὶ φυσικαὶ εἰσιν», εἶπεν ὁ Δαμασκηνός. Ἀλλ' αἱ ἀρεταὶ ποῖαι εἶναι ἐκάστοτε; Δὲν μεταβάλλονται; Τὸ πρόβλημα κλονίζει τὴν ἀπολυτότητα τῆς ἐξαρτήσεως τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἀπὸ τὸν αἰδιονόμον. «*Natura hominis · · mutabilis*», λέγει ὁ Ἀκινάτης. Συνεπῶς καὶ τὰ ἥθη καὶ τὸ δίκαιον ἀλλάσσουν. Αὐτὴ ἡ βασικὴ διαπίστωσις (*S. T. Ia Iae 98, De mutatione legum*) δίδει τὸ περιεχόμενον τοῦ φυσικοῦ δικαίου κατὰ τὸν Θωμᾶν. Ποῦ ἄλλοῦ ὁδηγεῖ παρὰ εἰς τὴν κοινωνικὴν θεμελίωσιν τοῦ δικαίου ἢ διαπίστωσιν αὐτῆ; Διότι ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου ἀλλάσσει ὄχι ἀνθρωπολογικῶς, ἀλλὰ κοινωνικῶς. Αὐτοὶ οἱ κοινωνικοὶ λόγοι ὠδήγησαν καὶ εἰς τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὸ Ρωμαϊκὸν Δίκαιον, τοῦ ὁποῖου ὁ Ἀκινάτης εἶναι εἷς ἐκ τῶν κυρίων ἀναστηλωτῶν, ἀνοίγων τὸν δρόμον πρὸς τὴν ἐξέλιξιν.

Πολὺ πλησιέστερα πρὸς τοὺς καιροὺς μας καὶ ὁ Savigny μὲ τὴν ἄρνησιν τῆς παντοκρατορίας τοῦ νομοθέτου καὶ ὁ Jhering μὲ τὴν διακύμανσίν του μεταξὺ δαρβινισμοῦ καὶ μπισμαρκισμοῦ, ἀπὸ τὰς ἰδίας ἀμφιβολίας καὶ τὰς ἰδίας σκέψεις ξεκινοῦν διὰ τὰ καταλήξει ὁ τελευταῖος εἰς τὸν ιδιόρρυθμον θετικισμὸν τῆς τελεολογίας πού, κακῶς ἴσως, θεωρεῖται θετικισμός. Ὅταν μάλιστα ἐλέχθη εἰς τὸν Jhering ὅτι τὰς ἰδίας μὲ αὐτὸν ἀπόψεις ὑποστήριξεν ἐξ αἰῶνας ἐνωρίτερον ὁ Ἅγιος Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης, ὡμολόγησε μὲ ταπεινότητα ἀληθοῦς σοφοῦ ὅτι δὲν ἐγνώριζε τὴν ὑπαρξίν του. Καὶ συνέχισεν: Ἐγνώριζα τὴν Summam theologiam, δὲν θὰ ἔγραφα τὸ βιβλίον μου. Κατὰ τοῦτο εἶναι πρόδρομος εἰς τὴν κοινωνικὴν θεμελίωσιν τοῦ δικαίου ὁ Ἀκινάτης.

Αὐτὴ ἡ κοινωνικὴ θεμελίωσις τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ τῆς ἠθικῆς ὀφείλεται εἰς τὸν πραγματισμὸν πού ἐπέβαλλεν εἰς τὸν Ἅγιον Θωμᾶν τὸ κάλεσμα τῆς ἐποχῆς του. Αἰ ε ἰ δ ω λ ο λ α τ ρ ι κ α ἰ π η γ α ἰ διὰ πρώτην φορὰν εἰσέβαλαν εἰς τὴν θεολογικὴν σκέψιν. Παραμελοῦμεν συνήθως τὴν ἀλήθειαν, ὅτι ἢ «θύραθεν παιδεία» εἶναι ἀπαραίτητος προϋπόθεσις καὶ τῆς χριστιανικῆς σκέψεως. Ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Κικέρων, ὁ Οὐλπιανὸς ἀναφέρονται εἰς κάθε βῆμα. Καὶ ἢ ἐπανεμφάνισις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, πού ἔγινε ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην μαζί μὲ τὴν συνεχῆ στηρίξιν τῶν συμπερασμάτων εἰς τὴν χριστιανοεπλατωνικὴν θεολογίαν τοῦ Ἁγίου Ἀδγουστίνου, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ

Δαμασκηνού και του εις τὸ βάθος διαγραφομένου Ὁριγένους, δημιουργοῦν ἐν νέον σκηρικὸν πὸν θὰ ἐπιδράσῃ θεμελιωδῶς εἰς τὴν κατοπινὴν ἐξέλιξιν τῶν ἰδεῶν.

* * *

Ὁ Ἅγιος Θωμᾶς δίδει μίαν προσφῶν δικαιολογίαν τῆς πορείας του. Δικαιολογίαν ἴσως μὴ ἐστερημένην ἐνὸς εἶδους αὐτασφαλίσεως κατὰ τῆς διαβολῆς ἢ τῆς παρεξηγήσεως. Ὁ Ἅγιος Ἀγουστίνος θεωρεῖ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν χαλασμένην, λόγῳ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος. Ὁ Ἅγιος Θωμᾶς τὴν θεωρεῖ ἀπλῶς ἄρρωστην. Καὶ ἀναφέρεται εἰς τὴν παραβολὴν τοῦ Εὐαγγελίου διὰ τὸ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν προσφυγὴν εἰς τὴν θύραθεν σοφίαν.

Ὁ ταξιδιώτης πὸν μετέβαινεν ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ εἰς τὴν Ἱεριχώ, δηλαδὴ κατὰ τὸν μεσαιωνικὸν συμβολισμὸν ἀπὸ τὴν τελειότητα εἰς τὴν διαφθοράν, ἐσώθη ἀπὸ τὸν Σαμαρείτην, ὅχι ἀπὸ συμπατριώτην καὶ ὁμόθησκόν του, καὶ ἀνέκτησε τὰς δυνάμεις του. Ἡ φύσις δὲν εἶχε νεκρωθῆ μετὰ τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα (S.T. IIa IIae Que. 85, 1).

Δὲν πρέπει, φυσικά, νὰ λησμονοῦμεν ὅτι τὴν ἐπελθοῦσαν μεταβολὴν τῆς καταστάσεως εἶδαν οἱ μεγάλοι Πάπαι τοῦ 13ου αἰῶνος, ἀποκολληθέντες ἀπὸ τὸν συνήθη, συνηθέστατον φανατισμὸν ὀρθοδοξίας πὸν χαρακτηρίζει τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν Ἐκκλησιῶν. Ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Δ', ὁ Οὐρβανὸς ὁ Δ', ὁ Κλήμης ὁ Δ', ὁ Γρηγόριος ὁ Ι' ὤθησαν τὸν Ἅγιον Θωμᾶν, ὅπως, ἀκολουθῶν τὸν διδάσκαλόν του Ἀλβέρτον τὸν Μεγάλον, βαπτίσῃ τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν συμβιβάσῃ μετὰ τὸν Ἅγιον Ἀγουστίνον, δηλαδὴ μετὰ τὸν νεοπλατωνισμὸν καὶ πλοῦτίσῃ ἔτσι τὴν φιλοσοφίαν, ἀνασυνθέτων αὐτὴν εἰς τὴν χόανην τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ὁ μὲν Θωμᾶς ἐπέτυχε πλήρως, ἔστω καὶ ἂν εἰς τοὺς σημερινοὺς θεολόγους, μὴ ἔχοντας βαθεῖαν γνῶσιν τοῦ δικαίου, ὅπως εἶχον οἱ θεολόγοι τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰῶνος, ὅπως εἶχεν ὁ Σχολάριος, φαίνεται πολλάκις ὁ νομικὸς θωμισμὸς ἀντίθετος πρὸς τὸν Ἅγιον Θωμᾶν. Τῆς ἀγνοίας αὐτῆς τῶν συγχρόνων εἶναι συνέπεια ὅτι εἰς σοβαρὰς ἐκδόσεις τῆς Summae theologiae, ἀλλὰ καὶ τῆς Summae contra gentiles, ὅπως εἶναι ἡ ἐκδοσις τῆς Encyclopaedia Britannica, δὲν συμπεριλαμβάνονται ὅλα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τοὺς νόμους καὶ τὸ δίκαιον τμήματα. Μήπως ὁ Μαρτίνος Λούθηρος, μὴ συλλαμβάνων τὸ βάθος τοῦ ἔργου τοῦ Ἀκινάτη, δὲν εἶπεν ὅτι «ὁ Ἅγιος Θωμᾶς δὲν κατενόησεν οὔτε τὸ Εὐαγγέλιον οὔτε τὸν Ἀριστοτέλη»; Ἐν τούτοις ἡ σύνθεσις τοῦ Ἀκινάτη ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς μεταγλωσσογράφους τὴν δημιουργίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ τοῦ μετέπειτα Ρωμαϊκοῦ Δικαίου.

Γάλλος θεολόγος ἔγραψε προσφάτως ὅτι οἱ χριστιανοὶ αἰσθάνονται ἄσχημα, διότι δὲν θέλουν νὰ παραδεχθοῦν ὅτι ἡ Θεολογία εἶναι ἐπιστήμη πὸν ἐκμανθάνεται, ὅπως κάθε ἄλλη ἐμπειρική ἐπιστήμη. Διότι ἔχει περιεχόμενον δυνάμενον νὰ ἐπαληθευθῆ ἀπὸ τὴν λογικὴν. Οἱ σημερινοὶ χριστιανοὶ ἐλησμόνησαν τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν ἀντικατέστησαν μὲ τὴν μυθολογίαν καὶ τὴν θεοσοφίαν, πὸν ἐνθυμίζει τὴν «μύησιν» ἢ ἀκόμη καὶ τὴν λογοκοπίαν.

Ἡ γνώμη αὐτή, χωρὶς νὰ ἡμπορῆ κανεὶς νὰ τὴν θεωρήσῃ ἐντελῶς ἐσφαλμένην, δὲν ἔχει πάντως τὰ θεμέλια πὸν φοβεῖται ὁ σοφός. Καὶ τοῦτο διότι ὑπάρχει ὁ Ἅγιος Θωμᾶς. Καὶ ὅταν ὁ Ἀκινάτης δὲν ὑποτάσσεται εἰς τὴν ἀπλῆν θέλησιν τοῦ δόγματος λέγων διὰ τὰ θανάσιμα ἁμαρτήματα ὅτι εἶναι *prohibita quia mala*, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ντὰνς τὸν Σκῶτον πὸν τὰ ἐχαρακτήριζε, χωρίζων Φιλοσοφίαν καὶ Θεολογίαν, *mala quia prohibita*, ἀποτινάσσει τὴν δεσποτείαν τοῦ δόγματος, ἐξαρθῶν αὐτὸ εἰς πολλὰ ἀπὸ τὸν λόγον. Καὶ ὅλη ἡ νεοθωμιστικὴ διδασκαλία, διδασκαλία συνθέσεως, εἰς τὸ βάθος ἔστω καὶ ἀθελήτου, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, εἶναι διδασκαλία *χωρὶς πάθος, μὲ ἰσορροπιὰ μὲν τὴν λογικὴν*, πὸν εἶναι πάντοτε εἰς συνάρτησιν μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ διὰ τοῦτο ὑποχωρεῖ κατὰ τὰς περιόδους τῶν κρίσεων τοῦ φανατισμοῦ, ὅπως ἀνέπτυξα εἰς τὴν Κοινωνιολογίαν μου, εἰς τὴν «ἀμφιβολίαν» τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, διὰ νὰ ὀδηγηθῆ ἀσφαλέστερον εἰς τὴν πίστιν τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἄλλωστε ὄχι μόνον ὁ Θωμᾶς, ἀλλὰ καὶ ὁ προμνημονευθεὶς Ντὰνς ὁ Σκῶτος δὲν εὗρεσαν τὴν «ἀμφιβολίαν» ἀντιθετικὴν πρὸς τὴν «πίστιν». *Fides non excludit dubitationem sed aliqua dubitatio potest stare cum fide* (*Opus Oxoniense* 3, 24 πρὸβλ. ἄλλωστε *S.T.*, II, 5, ἐν ἀρχῇ).

Ἡ προσφορὰ τοῦ Ἁγίου Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη εἶναι ἀκριβῶς αὐτή. "Ὅτι ἐδημιούργησε τὴν μέθοδον τῆς ἀποϊεροποιήσεως τῶν ἐξωτερικῶν στοιχείων πὸν ἡ σύγχρονος, ἢ ἐκάστοτε σύγχρονος πραγματικότης, ἐπιβάλλει νὰ ξεπερασθοῦν, διὰ νὰ γίνῃ περισσότερον καθαρὴ, ἀλλὰ καὶ περισσότερον ἀσφαλῆς ἢ πιστὴς. Αἱ κρίσεις πὸν ἐξέσπασαν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ τὴν Ἀνατολικὴν καὶ τὴν Δυτικὴν, εἶχαν πάντοτε εἰς τὸ βάθος αὐτὴν τὴν θεμελίωσιν, τὴν σύγκρουσιν τῆς ἰδέας μὲ τὴν ἐμπειρίαν." Ἄλλο ἂν ὁ φανατισμὸς τοὺς ἔδωσεν ἄλλα ὀνόματα. Ἡ σύνθεσις πὸν ἤρχισεν ἀπὸ τὸν Ἅγιον Θωμᾶν ἀποτελεῖ τὸ ὑπόβαθρον κάθε ἐξελίξεως τοῦ στοχασμοῦ, εἰς τὴν ἐποχὴν πὸν τὸ κοινωνικὸν στοιχεῖον τῆς ζωῆς, μὲ τὰ καλὰ του καὶ μὲ τὰ κακὰ του, διὰ τοὺς δραματιστὰς ἢ τοὺς παραδοσιακοὺς, ἀποτελεῖ τὴν καθημερινὴν πραγματικότητα.

Θὰ ἤθελα νὰ τελειώσω τὴν σημερινὴν μου ὁμιλίαν ἐπὶ τῇ 700ῃ ἐπετειῶ τοῦ θανάτου τοῦ Ἁγίου Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη μὲ δύο ἀναφοράς. Πρῶτον μὲ τὴν ἀνα-

φορὰν εἰς τὴν κρίσιν τοῦ Jacques Maritain, λέγοντος ὅτι ἡ «ἀγιότης τοῦ Θωμᾶ εἶναι ἡ ἀγιότης τῆς εὐφροσύνης» καὶ δεύτερον μὲ τὴν ἀναφορὰν εἰς τοὺς λόγους ἑνὸς ἐπιφανοῦς συγχρόνου καθολικοῦ φιλοσόφου, τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Etienne Gilson. «Ὅσον ἀφορᾷ τὴν φυσικὴν, τὴν ψυχολογίαν ἢ τὰ μετέωρα ὁ Ἅγιος Θωμᾶς δὲν εἶναι παρὰ ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλους. Καθ' ὅσον ὁμως ἀφορᾷ τὸν Θεόν, τὴν γένεσιν τῶν πραγμάτων καὶ τὴν ἐπιστροφὴν των πρὸς τὸν Δημιουργόν, εἶναι ὁ Ἅγιος Θωμᾶς ὁ ἴδιος», ἔγραφεν ὁ Gilson.

Εἶναι, ἄς προσθέσω, σήμαντρον φωτεινὸν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ στοχασμοῦ. Ἀλλὰ καὶ κάτι περισσότερον. Εἶναι μὲ τὴν διαλεκτικὴν του τὸ κλειδί πὸν ἐπιτρέπει νὰ ἀντιμετωπίσωμεν δυναμικῶς τὰ προβλήματα, ὅχι πλέον τοῦ παρόντος, ἀλλ' ἰδίως τοῦ μέλλοντος, εἰς μίαν ἐποχὴν κνοφορίας μιᾶς ἐξελίξεως, πὸν βλέπομεν, χαρακωμένοι εἰς τὰς ἰδέας, τὰς συνηθείας καὶ τοὺς μύθους μας σήμερον μόνον στατικῶς, ἐξελίξεως πὸν δὲν γνωρίζομεν ἂν θὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν καταστροφὴν τοῦ πολιτισμοῦ μας ἢ ἂν θὰ θεμελιώσῃ τὴν ἐπώδυνον σύνθεσιν πὸν θὰ τοῦ ἐπιτρέψῃ νέαν ἀναλαμπήν. Ἀλλὰ περὶ τούτου, ἄλλοτε.